

NR 4 2010

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Pablo Wiking-Faria: Modern forskning daterar Bockstensmannen till 1300-talets mitt	1
Caroline Ranby: Väsby kyrka och patronatsskapets betydelse för byggnadshistorien	4
Peter Skoglund och Mats Dahlbom: 'It stort Torn oc Huse omkring' – nya perspektiv på riksborgen Falkenberg	19
<i>Aktuellt om antikvariskt</i> Helsingborgs historia Del VIII: I	37

Tidskriften Ale utges med stöd från Vetenskapsrådet

TRYCKTJÄNST I ESLÖV HB, 2010

Modern forskning daterar Bockstensmannen till 1300-talets mitt

Av Pablo Wiking-Faria

Fil. dr. i.e antikvarie vid Läns museet Varberg

Inledning

Den omfattande forskning om Bockstensmannen som utfördes på 1980-talet av bland andra Margareta Nockert ledde till många viktiga resultat. Men man ansåg sig inte kunna datera Bockstensmannen mer precist än till 1300-talet – alltså en hundraårsperiod. För oss på Läns museet Varberg som arbetat med Bockstensmannen under senare år har den dateringen inte känts tillfredsställande. Vi har velat få en mer exakt tid när Bockstensmannen levde, bland annat för att kunna sätta in honom i ett historiskt sammanhang och kunna resonera om vilken sorts människa han kan ha varit.

År 2003 startade vi därför ett forskningsprojekt för att med den senaste tekniken få mer kunskap om Bockstensmannen. Vi ville veta mer om både mannen, kläderna och tidpunkten när han levde. Ledande forskare i Sverige inom osteologi, odontologi, DNA-analys, isotop-analys, kol-14 analys, dendrokronologi, medeltida dräkt, sägner, landskapsanalys, arkeologi och historia har engagerats. Vi har även arbetat med att återskapa Bockstensmannens ansikte. Dessutom har vi försökt ta reda på en mer precis tid för när Bockstensmannen blev mördad och nergrävd i Bockstens mosse. Allt detta beskrivs utförligt i boken *Bockstensmannen och hans tid* (Läns museet Varberg, 2008).

Här ska jag nu begränsa mig till att berätta om datering av Bockstensmannen. *Resultatet blev att Bockstensmannen med största sannolikhet blev dödad under tiden 1350–1370.*

Vi har därmed lyckats precisera tiden från en 100-årsperiod till en 20-årsperiod, och förmodligen kommer vi inte att kunna bli mer precisa. Resultatet är utmärkt för analyser om Bockstensmannens tid och om vilken sorts person han kan ha varit.

Hur har vi då kommit fram till perioden 1350–1370? Tre metoder har använts: a) En ny analys av klädedräkten. b) En ny analys av kol-14 resultaten. c) En analys av ekpålen som var driven genom Bockstensmannens kropp.

Klädedräkten

Eva Andersson vid Institutionen för Historiska studier i Göteborg får idag räknas som Sveriges ledande expert på medeltida kläder. Hon har på vårt uppdrag noga analyserat Bockstensmannens dräkt. Med hjälp av samtida bilder främst från kyrkor och böcker samt skriftliga källor har hon studerat mode- och dräktens skiftningar på 1300-talet. Modet skiftade nämligen även på medeltiden – inte varje år men ungefär i tjugوårsintervall. Kläders längd, urningningars storlek och så vidare kunde skifta.

Men varför skulle Bockstensmannen följa modet? Det var ju mest herremän som kunde följa med i de nya impulserna. Det visar sig vid analyserna av Bockstensmannens skelett att han var just en herreman, eller att han stod nära en högt uppsatt person. Han hade rätt svaga muskler, vilket betyder att han inte var en kroppsarbetande bonde. Samtidigt visar flera tecken på skelettet att han var välnärd.

Den rekonstruerade Bockstensmannen i basutställningen på Länsmuseet Varberg. Foto Charlotta Sandelin, Länsmuseet Varberg.

Han måste alltså tillhört samhällets översta skikt, för 90 % av befolkningen var bönder som levde under mycket fattiga förhållanden. Slutsatsen är alltså att Bockstensmannen hade en samhällsposition, som gjorde att han ville följa modet.

När Eva Andersson analyserat dräkten menar hon, att den påfallande väl stämmer med modet för perioden 1340–1370. Att det är en så genomförd modedräkt i många detaljer talar för att Bockstensmannen levte under just denna tid. Dräkten är inte heller alls sliten.

De detaljer Eva Andersson främst har tittat på är: kjortelns smala ärmar, kjortelns stora urringning, kjortelns täta passform, kjortelns längd samt struthättans utseende både vad gäller strut och slag.

Kol-14 analyserna

Kol-14 analys kan vanligen datera ett objekt till en 40-årsperiod eller så. Men just under 1300-talet finns det problem. När man mäter kol-14 så mäter man en radioaktivitet som avklingar från det att objektet dött. Normalt sett går kurvan för avklingande radioaktivitet rakt nedåt, men just på 1300-talet gör kurvan ett litet hopp. Detta beror på att atmosfären vid denna tid fylldes med mer radioaktivitet än vanligt. Ett givet mätvärde hamnar därför på två ställen på kurvan och därmed blir tidsintervallet mycket längre för objektets ursprungliga ålder.

Vi har tidigare gjort ett flertal kol-14 analyser av Bockstensmannens olika dräktdelar och olika delar av skelettet. De många analyserna ger utslag för både perioden 1275–1315 och 1350–1390. Hur ska man då kunna veta vilken tid som är mest sannolik för Bockstensmannens dödsfall?

På vårt uppdrag har arkeologen Ulf Strucke vid Riksantikvarieämbetet i Stockholm analyserat kol-14 resultaten enligt en ny metod. Istället för att föra samman alla resultat av kol-14 mätningar på både skelett och kläder, som man tidigare gjort, har Strucke delat upp dem. Proven från skelettet visar ju när mannen dött och proven från kläderna när ullen klipptes på de får som givit ull till tyget. Det är ju självklart att mannen måste ha dött senare än ullen i kläderna är klippt. Därför kan man lägga alla kol-14 analyser av skelettet senare än alla kol-14 analyser av kläderna, även om de i viss mån överlappar varandra.

Ulf Strucke har nu använt ett datorprogram med en matematisk formel som skilt de olika provgrupperna åt. Fast proven överlappar varandra kan man med hjälp av denna formel »rensa» och utesluta vissa delar av resultaten. Med denna metod har Strucke kommit fram till att Bockstensmannen dog under åren 1350–1390.

Ekpålen som var stucken genom Bockstensmannens kropp. Det borrarde hålet visar att pålen tidigare varit en takryttare på ett halmtak. Foto Arne Persson, Läns-museet Varberg.

Ekpålen

Originalpålen av ek som drevs genom Bockstensmannens kropp, för att han inte skulle bli en gengångare, finns kvar i mycket gott skick. Den har nu undersökts på ett nytt sätt, och resultaten kan stärka oss i dateringen av Bockstensmannen.

Tidigare har man inte uppmärksammat att ekpålen i sin spetsiga ände har rester av ett borrarat hål (se bild). Storleken på pålen och det borrarade hålet gör att ekpålen måste ha varit en takryttare! Takryttare (kan även kallas »ryggsträ» eller »påll») användes för att hålla halmtak på plats, och dessa ser likadana ut idag. Takryttarna ligger två och två med en pinne emellan övernocken för att halmen inte ska blåsa bort. Det är hålet till pinnen som är borrarat i den övre änden av takryttaren.

Halmtak var ytterst vanliga i Halland under medeltiden. Dessa höll ungefär i 30 år. När de skulle läggas om togs takryttarna ner. Den takryttare vi här talar om – Bockstensmannens påle – måste ha blivit lite murken i överändan, för som syns på bilden är bara halva hålet kvar. Den kunde därför inte användas som takryttare längre. Men en ekpåle kan vara bra att ha, så den måste ha blivit stående i något uthus. Sedan har den kommit väl till pass när Bockstensmannen skulle pålas.

Hur kan nu denna påle dateras? Dendrokronolog Hans Linderson vid Kvartärgeolo-

giska avdelningen, Lunds universitet, har undersökt den. De 36 årsringarna på ekpålen ansåg Hans Linderson först vara för få för en tidsbestämning. Men när kol-14 prov togs både vid den innersta och den yttersta årsringen kunde tidsspannet för dendroanalysen begränsas, så att Hans Linderson kunde göra en säker datering. Eken som pålen kommer ifrån är fälld år 1299 plus eller minus sju år! Räknar vi med att takryttaren suttit uppe i cirka 30 år, så kan den inte ha använts till att påla Bockstensmannen med förrän tidigast 1330.

Slutsatser

Genom dräktanalysen har Bockstensmannen daterats till 1340–1370. Genom den fördjupade kol-14 analysen har Bockstensmannen daterats till 1350–1390. Lägger vi dessa perioder över varandra får vi 1350–1370 som resultat. Dateringen av pålen säger att Bockstensmannen måste ha pålats efter 1330, vilket också stämmer med resultatet. *Med modern forsknings hjälp är vi idag alltså så gott som säkra på, att Bockstensmannen dödades under åren 1350–1370.* Det kan absolut inte ha varit tidigare än 1330 och absolut inte senare än 1390.

Litteratur

Wiking-Faria, Pablo (red.), *Bockstensmannen och hans tid*. Varberg 2008.

Väsby kyrka och patronatsskapets betydelse för byggnadshistorien

Av Caroline Ranby

Fil. mag., byggnadsantikvarie

Väsby kyrka har allt sedan medeltiden påverkats av både andligt och världsligt frälse. Flera historiskt intressanta personer, såsom lundakaniken Guido de Hallandia, astronomen Tycho Brahe och Höganäs Stenkolsverks gruvingenjör Thomas Stawford, har på ett eller annat sätt satt sina avtryck i kyrkobyggnaden. Kyrkan har genom jus patronatus varit knuten till den numera försvunna huvudgården Tågalycke och i kyrkobyggnaden förekommer flera företeelser som sannolikt har sitt ursprung i detta patronella förhållande. Den mest anslående av dessa företeelser är det imponerande tornet med två tunnvalvda våningar och rester av ett högt beläget kapell.

Vid sidan av de välkända, omtalade och tveklöst viktiga skånska landsortskyrkorna, såsom Dalby, S:t Olof, Gumlösa, Finja och Vä för att ta några exempel, finns även ett stort antal tämligen anonyma kyrkor, vilka inte desto mindre besitter högst påtagliga kulturhistoriska värden. Flertalet skånska kyrkor rymmer, hur oansenliga de än tycks vara, någon historisk skatt. Dessa skatter kan ha högst varierande form, allt ifrån ett nästan orört medeltida taklag bestående av tunna, krokiga och silvergrå ekdelar, via en knappt använd 1600-talsmässshake av mönstrad, röd sammet med silverbeslag och broderier, till en komplett 1800-talsinredning utförd med sådan hantverksskicklighet att man inte kan annat än falla i stum beundran.

I mitt arbete som byggnadsantikvarie har jag under ett antal års tid haft förmånen att ingående studera ett 50-tal av Lunds stifts nära 500 kyrkor och utröna dessas historia. Via klängande över valven på trånga och mörka kyrkvindar och via djupdykningar i sköra kyrkoräkenskaper från 1600-talet och framåt, har jag funnit att varje kyrka, från den mest namnkunniga till den mest oansenliga, alltid gömmer spännande historiska

sammanhang och uppseendeväckande omständigheter.

En av dessa tämligen anonyma kyrkor, vilken visat sig rymma mycket mer av historisk betydelse än vad man först kunnat ana, är Väsby kyrka strax utanför Höganäs i nordvästra Skåne.¹ Det som gör denna kyrka särskilt intressant uppenbaras kanske inte för den ordinäre kyrkobesökaren eller turisten, även om här både finns intrikata, medeltida stjärnvalv, oförstörda gjutjärnsfönster och snickerier från 1895, vackra golv av cementmosaik och en hel rad intressanta gravminnen. Nej, istället är det kyrkans äldsta och endast fragmentariskt bevarade historia som kanske är allra mest spännande och som ger fog för att tro att Väsby kyrka inte alltid varit så vanlig och oansenlig som den idag kan gesken av att vara. Under 2009 och början av 2010 har dessutom gjorts nya upptäckter, som ger ytterligare belägg för den betydelse kyrkan haft under medeltiden. I samband med takomläggning har smärre delar från ett tidigmedeltida taklag påträffats, bl.a. en fint skuren, tidigmedeltida takstolsdel av hög kvalitet. Delen utgörs med stor sannolikhet av en snedsträva från kyrkans äldsta taklag,

Kyrkan sedd från sydost.

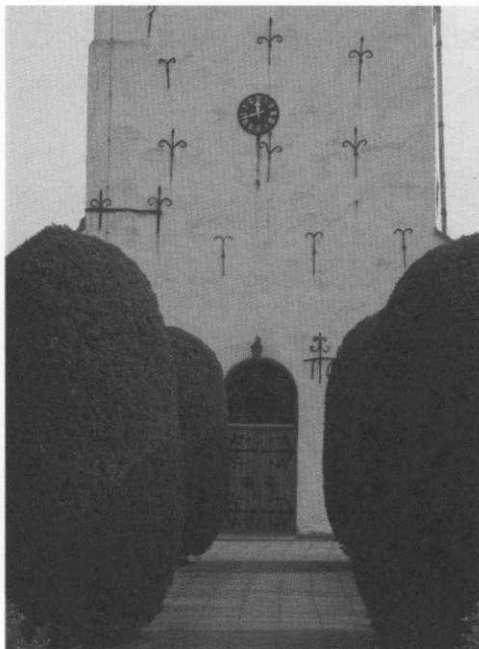
och har återanvänts som upphängningsbjälke för predikstolens baldakin.² I Höganäs museimagasin har, ungefär samtidigt, en sandsten med romansk bildframställning återfunnits.³ Sandstenen är nordvästskånsk och härstammar från Väsby kyrka. Därtill har en av de bevarade delarna från kyrkans sannolikt ursprungliga taklag kunnat dateras genom dendrokronologi. Kyrkan har härvid daterats till cirka 1140-tal, vilket gör den ett halvsekel yngre än vad man tidigare förmodat.⁴

Den befintliga kyrkans exteriör

Byn Väsby's närmaste omgivning utgörs av flackt odlingslandskap med närhet till havet. I äldre tid omfattade socknen förutom Väsby by och en rad smärre bondbyar, även de tre närliggande fiskelägena Höganäs, Viken och Lerberget. Sedan de båda förstnämnda under

1800-talet bildat egna församlingar, återstår Lerberget. Väsby kyrka är belägen i östra delen av byn, vilken har både ålderdomlig struktur och karaktär. Söder om och gränsande till kyrkan ligger prästgården, och i kyrkans närhet finns även klockaregården. Prästgården har en tvåvånings huvudbyggnad från 1859 med påtaglig högreståndsprägel, och omges av en parkliknande trädgård, vilken bidrar till den lummiga grönskan kring kyrkan.

Kyrkan omges av en kyrkogård, vars äldre delar kringgärdas av en delvis putsad och tegelavtäckta gråstensmur. Från västra kyrkogårdsgrinden leder en gång kantad av täta, stora och formklippta idegranar upp till kyrkans huvudentré. Gången bidrar med en speciell, ombonad karaktär åt den även i övrigt rikt grönskande kyrkogården.

Tornets två nedre våningar och kyrkans huvudingång.

Romansk rundbågsfris och reliefstenar i långhusets södra fasad.

Väsby kyrka är helgad åt S:t Andreas. Den är en av få kyrkor på Kullahalvön som varit patronell och gynnades under medeltiden av både andligt och världsligt frälse. Detta möjliggjorde olika utbyggnader av kyrkan samt att byggnaden försågs med påkostade detaljer. Idag består kyrkan av långhus, kor, korsarmar, torn och sakristia. Koret är lika brett och högt som långhuset och korsarmarna ansluter i söder och norr. Tornet i väster har formen av en långhusförlängning, på vilken tornets övre våningar rider. Sakristian utgörs slutligen av ett litet, rektangulärt utbygge mot öster.

Långhuset uppfördes med stor sannolikhet på 1140-talet och korets västra del byggdes drygt hundra år senare, i början av 1300-talet. Det ersatte då ett äldre kor. Tornet har tidigare daterats till omkring 1400, men har av senare forskning fastställts som ett romanskt, mittkvadratisk västtorn,⁵ dock

sekundärt, dvs. yngre än långhuset.⁶ Som sådant bör det ha tillkommit redan i slutet av 1100-talet eller under 1200-talet. Under 1560-talet byggdes norra korsarmen som ett gravkor. Den östligaste delen av koret byggdes ungefär samtidigt. Tornets befintliga spira tillkom 1705, södra korsarmen uppfördes 1819 och sakristian byggdes slutligen 1833. Samtliga kyrkans fasader är spritputsade och vitkalkade, gjutjärnsfönstren stora, rundbågiga och dekorerade med fyrpassformer och färgat glas, och den spetsiga, spånklädda tornspiran har karakteristisk form, ett viktigt landmärke för alla som närmar sig Höganäs öster ifrån.

I fasaderna bevaras även medeltida byggnadsdelar. I långhusets södra fasad finns en rundbågsfris av sandsten samt två sandstenar med romanska bildframställningar i relief. Den ena stenen visar ett lejon med människoansikte och fyra vingar. Den andra stenen

visar två människor vända mot varandra. Den sten som förvaras i Höganäs museimagasin visar ett lejon. Huvudet är dock något skadat, men manen är utförd med samma typ av lockar som på det lejon som är inmurat i kyrkans fasad. Markeringen för lejonets revben överensstämmer också mellan de båda framställningarna. Enligt museets katalog skänktes bildstenen till museet 1934 av en trädgårdsmästare i Väsby, som hade tillvaratagit stenen vid omändring i sitt stall. Den påstås ha varit gravsten över Tycho Brahes son Claudius, som ligger begravd i Väsby kyrka, och dateras till 1500-talets senare hälft.⁷ De senare uppgifterna är naturligtvis felaktiga. Stenen har ingått i kyrkans romanska utsmyckning, rivits ut vid något tillfälle och tydligen återanvänts i en stallbyggnad i närheten. Bildstenarna kan ha ingått i någon portal och visar att kyrkan ursprungligen haft en rik utsmyckning. Det faktum att man rivit ut och kasserat de behuggna stenarna gör det ju också tänkbart att flera bildstenar kan ha gått förlorade under årens lopp.

Utöver rundbågsfris och bildstenar ingår även ytterligare några romanska byggnads-

Romansk relief från Väsby kyrka förvarad i Höganäs museums magasin.

delar i den nuvarande kyrkans murverk. I norra långhusfasaden finns ett kvaderstensomfattat, ursprungligt fönster samt rester av den likaledes kvaderstensomfattade nordportalen. Under putsen finns också spår av den medeltida kyrkan, vilka kommit i dagen i samband med murverksdokumentationer.⁸ Spåren består av en sandstensomfattad sydportal, rester av ett sandstensomfattat, rundbågigt fönster, delar av omfattningen till ännu en sydportal samt diverse återanvända och kvaderhuggna sandstenar. De senare ingår i murverket, vilket i övrigt består av fältsten lagd i jämna skift. Även tornet bevarar romanska, ursprungliga byggnadsdelar. Det är liksom kyrkan uppfört av gråsten lagd i jämna skift med sandstenskvadrar i hörnkedjorna. Mitt på södra fasaden finns två troligen ursprungliga ljusgluggar med omfattningar av sandsten och gråsten.

Interiören

Via tornets träklädda pardörr från 1895 med stora, dekorativt formade gångjärn och kombinerade portklappar och nyckelskyltar av järn, kommer man in i vapenhuset och därifrån vidare in i kyrkorummet. Till övervägande del andas interiören sent 1800-tal, även om färgsättningen är från 1950-talet. De öppna bänkarna med konstfullt utformade gavlar, altarskranket med genombrutna trepassformer, den stjärndekorerade läktarbarriären, fyllningsdörrarna med etsat mönsterglas och golven, belagda med svarta och ockrafärgade, eller svarta och vita viktoria-plattor, eller med cementmosaik av det exklusivare slaget i svarta rutmönster med löpande hund-bårder, härstammar alltsammans från 1895. Detta år renoverades kyrkan under ledning av ingenjör Erik Zetterström, bruksinspektör vid Höganäsbolaget och verksam som lokal arkitekt. Denna välbevarade och vackra sena 1800-talsinredning

hindrar emellertid inte att även medeltiden är närvarande i kyrkorummet. I långhuset finns två sinsemellan något olika stjärnvalv från omkring 1430. Av kalkmåleri finns emellertid inte mycket synligt. Vill man se något av det måleri som en gång prytt kyrkan, får man bege sig upp på vinden. På långhusets murar ovan valven finns fragment kvar av medeltida målningar. På den östra murens norra del, ovan triumfbågen, finns romanska målningar, vilka kröns av en meanderlist och på norra väggen finns målningar som kan vara något senare, från tidig gotisk period, bland annat i form av palmetter i halvmedaljonger. Av de idag försvunna målningarna har sannolikt de under sent 1400-tal tillkomna varit mest anslående. De beskrevs av prosten Caspar Schönbeck 1729. Bilder framställande S:t Olof, Syndafallet, Jesu födelse och berättelsen om Job omnämns. Schönbeck skriver: »Under hvalfvet i Choret och cendehl av kyrkian äro måhlade allehanda Historier såsom om skapelsen, sijnefallet, Hiobs historia, Christi födelse etc. med gl. Groof Måhlning»⁹. Målningarna fanns i koret, men även i långhuset. Detta sengotiska, figurativa kalkmåleri har hänförts till den s.k. helsingborgsmästaren,¹⁰ vars målningar finns både i Helsingborgs Mariakyrka och i Brunnby kyrka. Målningar kan ha varit av samma typ som Brunnbys helgonmålningar. Därtill har 1500-talsvalven i koret samt gravkoret (nuvarande norra korsarmen) haft en ornamental dekoration.

Tornet

Kyrkans mest spännande valv och byggnadsdelar återfinns emellertid i tornet, vilket är försett med något så ovanligt som tunnvalv av sten i både första och andra våningen. Valven är murade av sandsten och ursprungliga. Det nedre valvet är putsat och vitkalkat, varför valvets stenar och murningsteknik inte

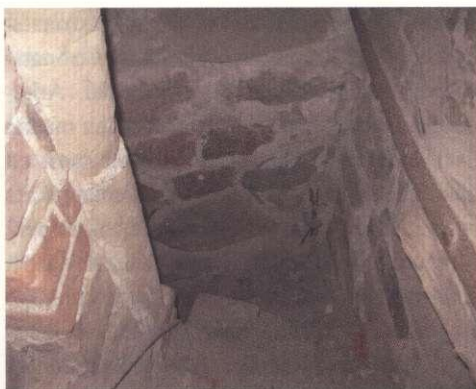
kan studeras. Det övre valvet är dock delvis oputsat. Det nås via en lucka i östra delen av det nedre valvet, dvs. vapenhusets valv. När man tar sig genom denna lucka och upp till tornets andra våning, är det till en början ganska svårt att få grepp om hur våningen ursprungligen varit tänkt och hur den tagit sig ut. Utrymmet är mörkt och ljusstarka ficklampor en förutsättning för att kunna se något. Båda valven är genombrutna på flera ställen på grund av sekundära trappor och okänsligt utförda ledningsdragningar. Den andra våningen delas dessutom av ett äldre bjälklag med bilade bjälkar och under detta en öst-västligt gående och en diagonalt gående dragbjälke. Ovan bjälklaget ligger ett brädgolv och här är tornets urverk placerat, liksom trappan upp till klockvåningen. Det betyder att utrymmet närmast över andra tornvåningens golv är ganska lågt, endast kryphöjd, och att man får tänka bort samtliga dessa sentida tillägg i form av bjälklag, sammanbindande dragbjälkar och urverk, för att kunna se den ursprungliga tornvåningen.

Om vi börjar med att krypa in under det sekundära bjälklaget i andra tornvåningen och försöker se hur det nedre valvet, vapenhusets valv, ser ut från ovansidan, kan vi konstatera att det tycks vara belagt med ett tegelgolv. Stora mängder skräp som samlats under åren, gör det dock svårt att se. Golvet och valvet har en rund fördjupning som antyder en genombrytning i valvet, möjligen för upphissande av klockor eller ringningsanordning, sedan tornet byggts om för denna funktion. Vi kryper en bit längre in och sitter nu på huk mitt i tornets ursprungliga andra våning. Om vi tittar upp och tänker bort bjälklag och golv ser vi de delvis putsade och vitkalkade väggarna och tunnvalvet över oss. På flera ställen är putsen emellertid borta och valvets fint huggna sandstenskvadrar, elegant rundade för att bilda valvformen, framträder. Ser vi mot öster har vi en öppning i muren

Sandstenskvadrar tillhörande tunnvalvet över tornets andra våning.

in till långhusets vind. Muröppningen är omfattad med kvaderhuggna sandstenar. I den södra väggen finns de två mindre gluggar som vi redan noterat utifrån. Dessa gluggar har formen av rektangulära ljusöppningar med sneda smyggar av sandstenskvadrar. Öppningarna smalnar av utåt och uppåt. I rummets sydvästra hörn finner vi en öppning till den i sydmuren löpande, ursprungliga torntrappan. Om vi på 1200-talet hade besökt samma utrymme hade det varit denna väg vi hade gått för att komma upp till tornets andra våning. Trappan är idag delvis bevarad och utgörs av en spiraltrappa med steg i tegel och spindel huggen i sten. Den har använts relativt långt fram i tiden och en utvändig ingång till trappan i tornets sydmur finns fortfarande kvar. Ursprungligen har ingången till trappan dock nåtts inifrån, från tornets nedersta våning. Mitt emot, i norra murens västra del, finns motsvarande öppning till ytterligare en

Trappan i tornets södra mur.

torntrappa. Denna trappa har lett vidare från den andra våningen och vidare upp i tornet och utgörs även den av en spiraltrappa. Trappan är mycket trång och har både steg och spindel av tegel. Öppningen omfattas både av tegel och av en fint huggen stenpelare. Hade vi kunnat ta oss upp via denna trappa hade vi kommit upp i tornets tredje våning, en våning som haft kullerstensgolv att döma av de delar som idag är synliga. Även detta utrymme är emellertid lågt och svårt att besiktiga, eftersom det bjälklag som numera bär klockstolen, är inlagt strax ovanför den medeltida golvnivån.

Kyrkans medeltida byggnadshistoria

Gör vi ett försök att teckna kyrkans byggnadshistoria kan vi konstatera, att stora delar av Väsby socken under medeltiden ingick i det ärkebiskopliga Väsby län. Socknen utgjorde därmed en del av ärkebiskopens gods-innehav. Väsby län var ett av de största länen i Lunds stift och till Väsby by hörde en skudgård, dvs. en gård av central betydelse för länets administration. Här togs skatten från länet upp och gården kunde ibland också utgöra residens för ärkebiskopens utsända. Väsby kyrka har haft en särställning bland

kyrkorna på Kullahalvön såsom patronatskyrka. Vid 1300-talets början var patronatskapet¹¹ delat mellan flera personer. Ärkebiskop Isarnus hade den största delen medan övriga delar innehades av kungen samt ett antal adelsmän. Bland dessa adelsmän märks Joen Joensen Litle till Tågalycke, en numera försvunnen huvudgård belägen intill Väsby. Litle var gälkare i Lund, dvs. högste kunglige ämbetsman i Skåne. År 1305 fick lundakäniken Guido de Hallandia Väsby i prebende. Som kanik tillhörde Guido de präster som ansvarade för domkyrkans gudstjänster. Han var därtill kung Erik Menveds hovpredikant och kom senare att bli dekan vid domkapitlet i Lund, dvs. närmast underställd domprosten. År 1314 utnämndes han till kungens kansler. Prebendet innebar att Guido erhöll länets avkastning som inkomst.¹²

Vid den tidpunkt Guido de Hallandia fick Väsby i prebende hade kyrkan funnits i drygt 150 år. Den uppfördes som en romansk anläggning med långhus och kor samt möjligen en avslutande absid mot öster. Murverket bestod av fältsten. Kyrkan hade en sandstens-

omfattad, rundbågig portal mot norr och en mot söder. Möjligen har de bevarade bildstenarna ingått i sydportalen. Mot norr fanns ett fönster, vilket också var sandstensomfattat och rundbågigt. Det är troligt, men inte klarlagt, att två likadana fönster fanns mot söder. På södra sidan av långhuset fanns dessutom en rundbågsfris och interiört hade kyrkan muralmålningar. Taklaget av ek kan tänkas ha bestått av sparrar, en nivå hanband, bindbjälkar samt snedsträvor löpande mellan bjälkar och hanband. Snedsträvorna har varit dekorativt utformade. Även övriga takstolsdelar kan ha varit ornerade och taklaget har sannolikt varit av mycket hög kvalitet. Tornet tillkom troligen ganska snart efter det att kyrkan uppförts, dvs. redan under sent 1100-tal eller under 1200-talet. Det uppfördes av ohuggen gråsten och bör ha haft tre våningar såsom beskrivits ovan.

Det vore inte orimligt att relatera tornbygget till kyrkans patronus. Tornets sandstensvalv i två våningar, ursprungliga muröppningar samt murarnas trappsystem som leder ända upp till en tredje våning, tyder på att

Medeltida muralmaleri
ovan långhusvalven.

någon av tornets övre våningar kan ha haft en liturgisk funktion, eventuellt har här funnits ett högt beläget kapell. Tornet kan även ha varit försett med empor, herrskapsvåning, från vilken kyrkans patronus kunde övervara mässan. Exempel på ett högt beläget tornkapell finner man i det mäktiga 1100-talstornet till Husaby kyrka i Västergötland. Tornkapell placerade i tornets andra våning, har inom Lunds stift funnits i exempelvis Vä, Lyngsjö, V. Sallerup, N. Åsum och Simris kyrkor.

Redan i början av 1300-talet revs det ursprungliga koret tillsammans med den eventuella absiden. Ett nytt kor uppfördes, vilket var lika brett som långhuset, och den romanska triumfbågen murades om till en spetsbågig genomgång. Det nya koret byggdes av tegel och var sannolikt rakt avslutat mot öster. På vardera norra respektive södra fasaden fanns ett spetsbågigt fönster. Därtill fanns en ingång från söder, vilken fanns kvar ända till 1819. Koret bör ursprungligen ha varit försett med valv, då strävpelare uppfördes samtidigt med korets murar.¹³

Sannolikt kan även korets ombyggnad sättas i samband med patronatsskapet. Inte minst korportalen tyder på detta. Korutvidgningar brukar vanligen förklaras med att man antingen velat ha utökat utrymme för en stormannagrav eller att liturgiska förändringar krävde mer utrymme. Korportaler i sin tur, anses innebära att kyrkan haft en speciell funktion, oavsett om portalen ledde in till en sakristia eller ej. Sakristior tillkom i en del av stiftets kyrkor under perioden från 1200-talets mitt och framåt, och oftast tycks sakristian ha inneburit att kyrkan hade en speciell administrativ funktion,¹⁴ något som skulle kunna stämma i Väsby kyrkas fall. Flera förklaringsmodeller är emellertid tänkbara, varför vi får nöja oss med att konstatera att koret och korportalen, liksom tornet, utgör exponenter för den roll kyrkan spelat, och för det sammanhang som den fungerat i. Vi kan

nämligen konstatera att korportaler, åtminstone romanska sådana, men troligen även de yngre, har varit mycket ovanliga bland kyrkorna i Lunds stift. Bland landsortskyrkor med ursprunglig korportal kan nämnas Hästveda kyrka. I denna kyrka har portalen förklarats med närheten till småländska gränsen. I Småland har nämligen dylika portaler varit vanliga.¹⁵ En kyrka med korportal i Väsby närhet är Farhults kyrka. Någon direkt förklaring till denna korportal finns ännu inte, men det kan konstateras att den ursprungliga kyrkan också här varit mycket välbyggd och påkostad med ovanligt fint huggna hörnkedjor och sydportal med exklusiv utformning och profilerad omfattning.¹⁶

Omkring 1430 slogs stjärnvalv i Väsby kyrkas långhus och en enkel målningsskulptur av ornamentalt slag utfördes i valven. Syd- och nordportalen sattes igen i samband med valvslagningen och istället togs en ny dörr upp i sydmurens västra del. Utanför den nya dörren uppfördes ett vapenhus, vilket kan ha byggts samtidigt med valvslagningen eller omkring 1500. Vid den senare tidpunkten, eller möjligen redan vid 1400-talets slut, försågs även kyrkan med figurativt kalkmåleri i valven.¹⁷

Från reformationen till 1800

Under 1500-talet kom kyrkans utformning åter att påverkas av den lokale stormannen, vilken då var Anders Ulfeld till Tågalycke gård. I början av 1560-talet lät han bekosta en utbyggnad av kyrkan mot norr, vilken fick formen av ett gravkor. Vid ungefär samma tidpunkt förlängdes koret mot öster och nya valv slogs. Detta innebar att det gamla korets östra mur revs och i det förlängda, rakslutna korets östra mur sattes en dörr in. De gotiska fönstren kom delvis att döljas av de nya valven, varför de ersattes med nya fönster. Korets och norra utbyggnadens valv försågs

med kalkmålningar föreställande stjärnor och liljestänglar i brunt. Ribborna kalkades blågrå.¹⁸

År 1689 fick kyrkan ny bänkinredning när kyrkoherde Barck lät göra nya bänkar »öfver hela kyrkan». De gamla »uppståndarna», dvs. gavlarna, återanvändes i den nya bänkinredningen. Dessa var av ek och försedda med utskurna namn och märken samt hela bibelcitater. Genom ovarsamhet hade emellertid uppståndarna placerats i oordning och vissa hade helt förkommit. Man kunde dock uttyda att det på manssidan stod »Superintendenten, senior, Canik i Lund, har låtit reparera dessa stolar i denna kyrka till det h. ämbetets, Guds ords och sakramentets ära år 1585».¹⁹ Därmed kan vi konstatera två saker, dels att kyrkorummet redan vid 1500-talets mitt bör ha haft en tämligen omfattande bänkinredning och dels att kyrkan ännu vid 1500-talets slut gavs stöd från Lund. Det senare bekräftas också av Lunds stifts landbok från 1570-talet, i vilken det framgår att Väsby socken alltjämnt var kanikprebende.²⁰

Inflytandet från både det världsliga och det andliga frälset var således påtagligt ännu nästan 400 år efter kyrkans uppförande. Både Tågalycke gård och domkapitlet bidrog till kyrkans förändring och hade inflytande över dess utformning, något som bl.a. avspeglas i de gravminnen som ännu finns kvar i kyrkan. Ett av dessa utgörs av en grå sandstensgravhäll med fyra vapensköldar ovan en inskriptionskartusch. Stenen är lagd över Anders Ulfeld till Tågalycke och hans hustru Margareta Gage, vilka dog 1564 respektive 1577. Från 1577 finns också ett epitafium i mässing över astronomen Tycho Brahes son Claudius. Epitafiets text berättar att:

Här vilar fridfullt i sin lilla kista Claudius, som i livet ej hade ro på hela jordens krets. En gång lät honom naturen framträda på jorden och tillstodde honom att vara där ovan blott 6 dagar. Mätte han i spädd ålder fri från jordisk besmitta, utan hämmande

tyngd gå till himlen, varest han ut i stället för knappt tillmätta dagar är delaktig i evignattens tidsrymder och jublar i besittning av en ostörd frid. Dog i Herrens år 1577 den 7 januari. Född den 2:de i samma månad. Då vi födas börja vi dö, då vi dö födas vi. Åt sin lilla älskade son Claudius, som han ej sett, reste Tycho Brahe denna sten till minne av hans hädanfärd till evigheten

Tycho Brahe skall enligt en osäker och hittills obekräftad uppgift ha fått Tågalycke som förläning under 1500-talets senare del, vilket skulle vara anledningen till att sonen begravdes i Väsby kyrka.²¹ Även i andra inventarier påminns man om kyrkans förhållande till frälset. I början av 1600-talet erhöll kyrkan två betydelsefulla inventarier som båda påtalar kyrkans roll som prebende: altarpupsatsen och predikstolen. De bär båda inskriptioner med prebendeinnehavares namn. På altarpupsatsen från 1622 nämns Augustinus Sand, sockenpräst vid Tyska kyrkan i Helsingör och på predikstolen står att läsa Nicholaus Paschasius (Niels Paaske) 1604. Paaske var slottsskrivare på Köpenhamns slott.²² Från 1656 var det biskop Peder Winstrup som var kyrkans patronus och efter honom erhöll Gunnar Rosenkrantz jus patronatus. Domkyrkan behöll således sitt inflytande långt efter reformationen.²³

Vid 1600-talets slut omtalar räkenskapsboken att kyrkan var i dåligt skick, bland annat beträffande golv och tak. Nytt blytak lades därför 1666.²⁴ År 1694 togs tornspiran ner, eftersom trävirket var dåligt och det förelåg »fara för nederfall som på slik händelse kunnat förorsaka kyrkan en obotlig skada».²⁵ Två år senare reparerades tornet till mur och grundval.

I början av 1700-talet var det främst kyrkans tak och torn som var i behov av underhåll p.g.a. ålder och stormskador. Vid prostvisitationen 1703 konstaterades att tornet i dess helhet borde lagas och »upbyggas» och 1705 försågs tornet med befintlig spira. Kyrkoräkenskaperna omtalar att tornmurarna

hade tagit »tämmlig skada» sedan den gamla spiran togs ner, varför även en del murarbeten fick utföras. Dessa ombesörjdes av murmästare Nils Nilsson Kopp från Helsingborg medan timmerarbetena verkställdes av timmerman Bengt Trulsson från Skörpinge. Blytäckaren Per Johansson från Ängelholm lade bly på spirans nedre del och spåntäckarna Jeppa Andersson och Anders Andersson från Fagerhult täckte spiran med ekspån. Det omtalas att den nya spiran kom att utgöra ett viktigt landmärke för sjöfarande.²⁶ År 1708 beslöt man att ta ner den gamla, lilla spiran som fanns över koret. Denna spira var för dålig för att repareras och man hade inte längre någon nytta av den. Det bör ha rört sig om en takryttare som sannolikt hyst en primklocka. Sådana införskaffades allmänt till kyrkorna som en följd av transsubstantiationsläran, vilken antogs vid laterankonciliet 1215. Primklockorna användes under mässan vid elevation av hostian.²⁷

År 1729 beskrev prosten Caspar Schönbeck kyrkan. Schönbeck nämner då att det på norra sidan fanns ett kapell, dvs. Anders Ulfeldts gamla gravkor. I detta kapell hade det stått två altare, i det nordöstra och sydöstra hörnet. På ett av altarna hade det stått en altartavla med dörrar samt en skulptur av Maria med Jesusbarnet och ett antal andra skulpturer, bland andra S:t Jacob. Detta skulpturförsedda altarskåp hade nu sin plats i tornets nedre våning, tillsammans med ett gammalt repositorium²⁸, i vilket kalk och patén hade förvarats. I detta rum var även dopfunten placerad och rummet var avskilt från övriga kyrkan med ett gallerverk. I repositoret fanns ett gammalt rökelsekar av malm med järnlänk. I koret fanns en klockarestol och på den var målat *Biörn Pedersen deign*²⁹ 1607. Uppgiften om två sidoaltaren i norra gravkoret är något tveksam med tanke på att detta byggdes efter reformationen. Däremot har koret säkert haft sidoaltaren under medel-

tiden. Det är sannolikt dessa som Schönbeck beskriver.

Schönbeck skriver också att kyrkans tornspira var ganska hög och täckt med spån. Övriga delar av kyrkan var täckta med bly. I tornet fanns ett gammalt slagur, till vilket man gjort en visare och tavla 1703. De båda klockorna bar årtalen 1523 och 1608. I kapellet låg Tycho Brahes son begravnen och i muren ovanför satt en minnestavla i mässing. Över själva graven låg en liten sten utan skrift. På pelaren mellan kyrkan och kapellet fanns två vapenbilder målade på trä, Niels Lauridsen Rosengieddes till Tågalycke fäderne och möderne vapen. Här stod även två bänkar som tillhörde Tågalycke gård. Kyrkans bänkar hade tillkommit 1689, men gavlarna av ek hade tagits tillvara från en äldre bänkinredning. På kyrkogården fanns inga gravstenar utan som brukligt var i trakten, ramar och kors av ek, vilka var svärtade och försedda med den dödes namn, boställe och årtal. Schönbeck nämner också att kyrkan alltid varit prebende till någon kanik i Lund och att biskopen fortfarande åtnjöt 20 skeppor råg årligen samt av pastorn 3 daler och 14 öre silvermynt.³⁰

Även Simon P Sundius beskriver delar av kyrkan i sin avhandling från 1754. Sundius anser att kyrkan var präktigt smyckad. Han beskriver altaret, predikstolen samt de gravstenar som låg i golvet. Nära altaret fanns Anders Ulfeldts och Margrete Gages sten och mitt i golvet låg Anna Herr Peders sten samt en sten lagd över kyrkoherde Peder Daniel Pedersen Gemtzoe och dennes hustru. Anna Herr Peders sten från 1616 finns alljämnt kvar i kyrkan medan den sistnämnda saknas. Liksom Schönbeck beskriver Sundius kyrkans sidokapell, vilket i äldre tid tillhört Tågalycke. På en pelare tillhörande detta kapell fanns en mässingsplatta med en minnestext över Tycho Brahes son. Sundius omtalar även Niels Lauridsen Rosengieddes

vapen, och nämner att de tillhört Tågalyckes forna herrskap, herr Gedda och hans maka Ugla, således Rosengieddes föräldrar.³¹

Även på det musikaliska planet utmärkte sig Väsby som en inte helt ordinär kyrka. Medan många kyrkor inte fick orgel förrän frammot 1800-talets mitt, installerades en orgel i Väsby redan 1737. I sitt beslut rörande orgelns införskaffande har sockenmännen motiverat orgelinköpet genom att påpeka »att många resande besöka gudstjänsten», att kyrkan redan var försedd med »klockor, urverk och annat som vid en bonde- eller landt-kyrka behörigt är» samt att kyrkan dessutom var »vid förmöget tillstånd». Efter vederbörligt tillstånd från Kungl landshövdingeämbetet installerades därför en orgel för 450 daler smt. Orgeln hämtades från Lund med sex vagnar och en ridhäst. Den placerades på en nyttillverkad läktare och från Malmö hämtade man en organist som granskade verket. Intressant att notera är, att det nu är sockenmännen tillsammans, och inte någon patronus, som driver orgelfrågan samt beslutar om gemensamt ansvar för organistens avlönan-
de.³²

Under 1700-talets senare hälft utfördes en rad arbeten på kyrkan, som inte minst berörde tak och torn.³³ År 1756 utfördes puts- och kalkvittningsarbeten. Tegeltaken krävde ständigt underhåll med skällning och understrykning³⁴. Detta år var det gravkoret som behövde åtgärdas och arbetet utfördes av smeden Måns Wiberg³⁵, Smedstorp i Brunnby socken, samt murnästare Borman i Landskrona. År 1757 förbättrades spirans spåntak och året därpå reparerades södra taket. Utanför södra dörren byggdes ett bislag (litet vindfångsutbygge) i korsvirke. Dåliga ekspån på tornspiran byttes ut 1767 och spiran samt vapenhusets och bislagets dörrar och luckor tjärades. Tre år senare utfördes en större reparation av tornet när den västra och halva södra sidan, som under

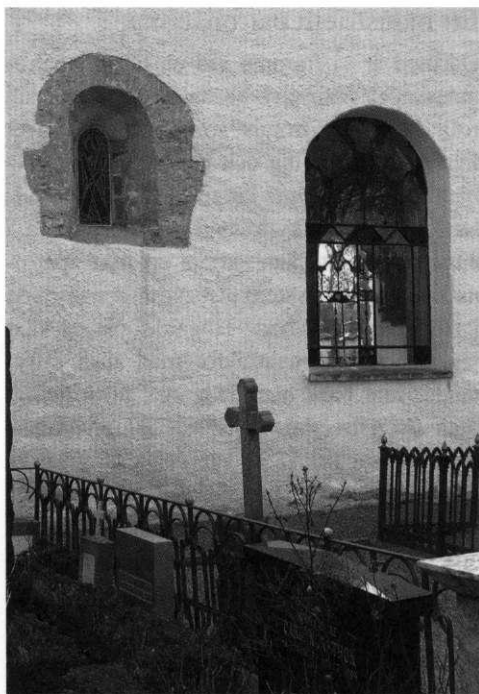
långa tider hade hotat att störta ner, murades om. Fyra ekbjälkar samt åtskilliga ankarjärn lades in. Järnbokstäverna S B P sattes upp på västra fasaden. De står för Sven Brask Prost, dåvarande kyrkoherden. Ett flertal fönsterutvidgningar genomfördes också under denna period. År 1778 utvidgades två fönster mot söder och året därpå ett på korets södra sida. En fönsterluft togs upp i korets nordmur 1780 och två fönster bröts upp i kapellet
mur 1785. Kapellet fick 1786 en direkt ingång utifrån. På gaveln sattes två järnbeslagna halvdörrar samt en innerdörr av brädor in för att motverka drag. Därtill togs ytterligare två fönster upp i kapellet, ett på gaveln och ett på norra sidan. Mot söder utvidgades ett fönster. Samtidigt murades en liten dörr mot söder igen, oklart vilken dörr som avses. Orgel- och drängläktaren flyttades och byggdes om. Nya stolar (bänkar) gjordes till kapellet och nya brädgolv lades under stolarna. De två valvbågarna mellan kapellet och långhuset bättrades. Arbetena i kyrkan fortsatte året därpå med invändig vitmening. Troligen var det nu kyrkans kalkmålningar kalkades över eller togs bort. Tio år senare hade man tröttnat på den pelare och de valvbågar som skilde kapellet från långhuset. Pelaren skymde sikten mot predikstolen och gjorde mittgången trång. Den togs därför bort av byggmästare Rosendahl från Helsingborg.

1800-talets byggnadsarbeten

1800-talet skulle innebära omfattande förändringar av kyrkan.³⁶ Man började dock med några mindre arbeten. Under seklets första år installerades en ny orgel och läktaren byggdes därför om. Tornspiran reparerades 1814 av åbon Sven Persson och drängen Assar Svensson. Den senare hade deltagit vid tornspirans reparation för 12 år sedan och då genom »utmärkt skicklighet vid det

vågsamma arbete af nya stångens och flaggans uppsättande på spiren dymedelst förvärfvat sig sockeninbyggarnes fullkomliga förtroende». ³⁷ År 1819 genomfördes så det första större projektet när vapenhuset vid sydportalen revs och ingången till koret togs bort. Södra korsarmen uppfördes och anslöts till det tegelmurade korets två västra travéer mitt emot det norra utbygget. Detta försågs samtidigt med nya fönster. De två västra valven i koret ersattes av ett stort mittkryssvalv. Arbetena utfördes av byggmästare Bengt Möllergren i Helsingborg. År 1833 var det dags för nästa tillbyggnad när sakristian uppfördes som en tillbyggnad till korets östra sida och troligen belades med glaserat taktegel. Århundradet fortsatte med en rad reparationsarbeten. Taken lades om, sparrverket byttes och tornet förstärktes. År 1857 beslöt sockenstämman att en ny trappuppgång skulle ordnas från vapenhuset till tornet. Den gamla var »bristfällig, mörk och trång, så i händelse av eldsvåda det vore omöjligt att komma upp med vatten». ³⁸ Tanken var att en ny trappappa skulle dras över vapenhusets ingång till kyrkorummet och genom valvet. Domkyrkoarkitekt Carl Georg Brunius yttrade sig över förslaget och menade att det var »grof vandalism» att bryta genom de medeltida valven. Han föreslog ny besiktning, vilken genomfördes. ³⁹ Trappan kom emellertid till utförande några år senare, 1862, samma år som vissa delar av taket belades med engelsk skiffer.

År 1895 genomgick kyrkan så den omfattande renovering som fortfarande präglar en stor del av kyrkorummet. Golven belades med ett av den tidens mest exklusiva material, Viktoriaplattor och cementmosaik med eleganta mönster. Den slutna bänkinredningen byttes ut och ersattes av befintlig öppen inredning. Under bänkarna lades plankgolv. Altare, altarring och läktarskrank tillkom, liksom invändiga dörrar, paneler kring väg-

Romanskt fönster samt järnfönster från 1895.

garna och skrank vid korsgångarna. Vid norra och södra korsarmen anordnades vindfång och de gamla dörrarna mellan koret och sakristian flyttades till södra korsarmens vindfång. Träinredningen målades i ekfärg. Brädbeklädnaderna i taken under norra och södra läktaren vitmenades, liksom under orgelläktaren. Läktarnas 12 järnpelare målades och bronserades. Predikstolen målades om och kompletterades av A Nordström. Den orgelfasad som hade ritats redan 1885 kom också till utförande. Fönstren byttes mot befintliga järnfönster med masverk, vilka målades svarta, liksom fyra nummertavlor. En varmluftsanläggning med kalorifer, varmluftskanaler, från Kockums Mekaniska Verktad ersatte kyrkans tre vedeldade ugnar. Kalorifern installerades i norra korsarmen och kanaler för varmluft grävdes under kyrkan. ⁴⁰

Ett industriellt patronatsskap?

Därmed är vi framme vid en tid när patronatsskapet definitivt borde ha spelat ut sin roll. Någon patronus som bestämde över kyrkans utformning och bekostade dess förbättringar fanns inte längre. Frågan är emellertid, om vi i kyrkans 1800-talshistoria i någon mån inte kan skönja ett nytt »patronatsskap». Sedan stenkolsbrytningen startade i Höganäs 1797 hade Höganäsbolaget växt sig starkt som maktfaktor med stort inflytande, inte bara över Höganäs utformning, utan även över de närmaste omgivningarna.⁴¹ Fram till 1852 var det Väsby kyrka som utgjorde gudstjänstlokal för hela Höganäs, och därmed också för bolaget och dess arbetare. Detta år bildade emellertid Höganäs stenkolsverk en egen bruksförsamling, till vilken samtliga anställda vid stenkolsverket hörde, oavsett bostadsort. En särskild brukskyrka tillkom inne i Höganäs. Först 1919 bildade Höganäs egen, geografiskt baserad, församling. Kanske kan vi något tillspetsat se 1895 års kyrkorenovering, ledd av Höganäsbolagets bruksinspektör, som ett uttryck för detta »industriella patronatsskap» eller åtminstone som uttryck för ett visst inflytande. Detta inflytande avspeglas även i valet av bolagets produkter när man 1845 bytte de gamla solbänkarna mot nya av Höganäs eldfasta tegel samt 1848 då kyrkans stora gångar belades med samma material. Och även om Tågalycke gård och dess herrskap var försvunna, fanns det ändå ett herrskap som kunde sätta avtryck i kyrkan genom storslagna gravminnen. I kyrkans vapenhus står nämligen en gravhäll av gjutjärn, lagd över Margaret Stawford 1819. Margaret var hustru till den brittiske gruvingenjören Thomas Stawford, som i slutet på 1700-talet var med och utvecklade verksamheten vid Höganäsbolaget. Genom traditionens makt levde således ett patronellt beteende i viss mån kvar även under 1800-talet och vi kan konstatera att den påkostade ro-

manska kyrkan trots allt fått behålla en stor del av sin exklusivitet fram till våra dagar. Det har under århundradenas lopp funnits en vilja att förse kyrkan med nymodigheter, högtstående hantverk och estetiskt tilltalande lösningar, och denna vilja har uppenbarligen stått i samklang med bakomliggande ekonomiska resurser.

Summary

Väsby parish church, which dates back to ca 1140, looks very much like other ancient churches in the area. It holds a different history however, traces of which can be detected in the actual structure of the building. A major antiquarian investigation of the building was conducted 2009 and at the beginning of 2010. It revealed the significance of various fragments in the structure of the building, some parts which had been concealed by alterations made at various times during the past centuries. The tower proved to be of special interest. All these finds demonstrate the importance of advowson. The church in Väsby was patronized by the aristocracy and high dignitaries of the church during the middle ages.

Noter

¹ Ranby 2007a.

² Takstolsdelen uppmärksammades av 1:e antikvarie Petter Jansson, Regionmuseet, Lund, och betecknas av honom som en av de mer intressanta i stiftets kyrkor. Se Jansson 2010.

³ Av konstvetare, docent Henrik Ranby.

⁴ Meddelat av 1:e antikvarie Petter Jansson, Regionmuseet, Lund. Dateringen har gjorts av forskningsingenjör, fil lic Hans Lindersson vid laboratoriet för vedanatomi och dendrokronologi, Lunds universitet. Dateringen är en s.k. efterdatering, men tämligen säker eftersom provet bedömdes omfatta ved i princip ända fram till den yttersta splintveden. Se även Jansson 2010.

⁵ Ett mittkvadratisk torn är ett torn med rektangulär grundplan, vars övre våning/våningar har kvadratisk plan. Se Jacobsen 1993, s.14.

⁶ Cronvall 1988; Jacobsen 1993, s. 119; Holmberg 1990, s. 34.

- ⁷ HM 1246.
- ⁸ Cronvall 1988.
- ⁹ Schönbeck 1729/1932, s. 16.
- ¹⁰ Borelius 1954 och Banning 1976–82.
- ¹¹ Patronatsskap innebar att en person, patronus, hade rätt att tillsätta präst i en församling. Patronatsrätten innebar ofta även rätt till skatteintäkter samt viss skyldighet att underhålla kyrkan. Rätten uppkom under medeltiden, ofta i samband med att en adelsman byggde eller ekonomiskt gynnade en kyrka. Jus patronatus reglerades i kyrkolagen 1686 och upphävdes 1922.
- ¹² DD R5:253. Äldre skildringar av kyrkans byggnadshistoria återfinns i Hansén 1930 och Hansén 1953. Angående kanikprebendat se Lunds stifts landebok III, s. 47 f.
- ¹³ Hansén 1930, s. 38.
- ¹⁴ Jfr Holmberg 1990, s. 57.
- ¹⁵ Holmberg 1990, s. 22.
- ¹⁶ Ranby 2007b.
- ¹⁷ Banning 1976–82; Cronvall 1988, RGA.
- ¹⁸ Hansén 1930, s. 38.
- ¹⁹ Holm 1931, s. 13.
- ²⁰ Lunds stifts landebok I, s. 543.
- ²¹ Uppgiften om Tycho Brahes innehav av Tågalycke återfinns i diverse informationsmaterial rörande Brahe och Väsby kyrka. I Sundius 1754 (1962) återfinns en svävande formulering rörande det eventuella ägandet, s. 148. Man kan konstatera att Brahe från sent 1570-tal var innehavare av ett flertal jordegendomar i både Väsby socken och de intilliggande socknarna Brunnby och Jonstorp. Se t. ex. Hansén 1950.
- ²² Se Hanséns kommentar till Schönbeck 1729/1932.
- ²³ Holm 1931, s. 8.
- ²⁴ LLA, Väsby kyrkoarkiv.
- ²⁵ Holm 1931, s. 14.
- ²⁶ LLA, Väsby kyrkoarkiv.
- ²⁷ Transsubstantiationsläran innebär enligt katolicismen att Kristi kropp och blod verkligen finns i sakramenten i form av bröd och vin sedan brödet och vinet genom Guds makt transsubstantierats till kropp respektive blod.
- ²⁸ Repositorium är det latinska ordet för bricka. I det här fallet bör snarast avses en ask för förvaring av nattvardskärlen. Jfr det engelska repository.
- ²⁹ Deign eller degn är det danska ordet för klockare.
- ³⁰ Schönbeck 1729/1932, s. 15 ff.
- ³¹ Sundius 1754 (1962), s. 144 ff.
- ³² Holm 1907, s. 26 ff.
- ³³ LLA, Väsby kyrkoarkiv.
- ³⁴ Dåtida tegeltak lades på öppen läkt och underströks från insidan med kalkbruk för att bli tät. De delar som man inte kom åt att tät från insida, vid takfot och nock, tätades från utsidan, dvs. skällnades.
- ³⁵ Ranby 2003, s. 637 ff.

³⁶ LLA, Väsby kyrkoarkiv.

³⁷ Holm 1931, s. 47.

³⁸ Holm 1931, s. 59.

³⁹ LUHM, C G Brunius samlingar; VF, Väsby kyrkoarkiv.

⁴⁰ VF, Väsby kyrkoarkiv, ritningar och anbud; RA, ritningar.

⁴¹ Meddelat av konstvetare, docent Henrik Ranby.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Höganäs museum (HM)

Landsarkivet, Lund (LLA)

Väsby kyrkoarkiv

Lunds universitets historiska museum (LUHM)

Kyrkoarkivet

Regionmuseets arkiv, Lund (RGA)

Topografiskt arkiv

Rapporter

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Ritningar

Väsby församling (VF)

Väsby kyrkoarkiv

Tryckta källor

Diplomatarium Danicum, utg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1938 ff.

Lunds stifts landebok I. Skånsk senmedeltid och renässans 4, utg av K G Ljunggren och Bertil Ejder, Lund 1950.

Lunds stifts landebok III. Skånsk senmedeltid och renässans 6, utg av K G Ljunggren och Bertil Ejder, Lund 1965.

Schönbeck, Caspar 1729. Väsby socken i Luggude härad. Med kommentar av Emil Hansén. *Kullabygd 1932*, Helsingborg.

Sundius, Simon P 1754. Kullen, en beskrivning från 1700-talet. *Kullabygd 1962*, Höganäs.

Litteratur

Banning, Knud, *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1000–1600. Scania, Halland, Blekinge. I–IV*, Copenhagen 1976–82

Borelius, Aron, *Skånes medeltida monumentalmåleri. Fyra undersökningar*, Stockholm 1954

Cronvall, Mabel, *Byggnadsarkeologisk undersökning av Väsby kyrka*. (Stenc) Skånes hembygdsförbund/Landsantikvarien i Malmöhus län, Lund 1988

- Hansén, Emil, Något om Väsby kyrkas byggnadshistoria. *Kullabygd 1930*, Höganäs 1930
- Hansén, Emil, Bidrag till Kullabygdens historia. *Kullabygd 1950*, Höganäs 1950
- Hansén, Emil, Bidrag till Väsby kyrkas byggnadshistoria. *Kullabygd 1953*, Höganäs 1953
- Holm Carl Peter, *Kantorer, klockare och organister i Väsby pastorat*, Engelholm 1907
- Holm, Carl Peter, Kyrkoherdar i Väsby pastorat. *Kullabygd 1931*, Helsingborg 1931
- Holmberg, Rikard, *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm 1990
- Jacobsen, Henrik, *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion – Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*, Stockholm 1993
- Jansson, Petter, *Väsby kyrka. Bland taklagare och takläggare. Antikvarisk kontroll 2009*. Rapport 2010:7. Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne
- Ranby, Carolinc, *Krappertup mellan renässans och skiftesreformer. Borgen och byarna 1550-1850*. Historia kring Krappertup. Gyllenstiernska Krappertupstiftelsen 2003
- Ranby, Caroline (2007 a), *Underhållsplan. Väsby kyrka*. Wikerstål Arkitekter, Helsingborg 2007
- Ranby, Caroline (2007 b), *Underhållsplan. Farhults kyrka*. Wikerstål Arkitekter, Helsingborg 2007

'It stort Torn oc Huse omkring' – nya perspektiv på riksborgen Falkenberg

Av Peter Skoglund och Mats Dahlbom

Fil. dr. Sydsvensk Arkcologi AB, Malmö resp. civ.ing., Falkenberg

Borgen Falkenberg vid Ätråns mynning byggdes förmodligen ca 1290 och brändes 1434. Den var i början av 1300-talet en viktig dansk riksborg. Om borgens funktioner, utseende samt relation till den viktiga bron över Ätran och bebyggelsen i anslutning till bron är mycket litet känt och vi har genom studier av terräng, kartor och andra dokument försökt klarlägga dessa förhållanden.

Bakgrund

Södra och Norra Halland utgjorde från 1280-talet till ca 1360 två olika län, vars innehavare emellanåt låg i strid med varandra. Borgen Falkenberg, som troligen anlades i slutet av 1200-talet, hade därför under denna tid en viktig roll som gränsfäste. Dess betydelse för försvaret av det danska riket framgår av att den i Valdemar III:s handfästning 1326¹ omnämns som en av de tre kungliga borgar i Skåne och Halland, som inte skulle rivas. De övriga var Helsingborg och Skanör.

Borgens historiska roll är belyst i ett 30-tal notiser i historiska källor.² I dag finns endast grundmurar kvar av ett torn.

Borgen har varit föremål för två arkeologiska undersökningar. År 1885 gjordes en partiell utgrävning under stark tidspress i samband med att Mellersta Hallands Jernväg drogs fram över tornruinen, vilken då delvis förstördes.³ En annan undersökning utfördes 1937–38, då järnvägen genom Falkenberg fick en annan sträckning.⁴ Undersökningen gjordes i första hand för att återställa och konservera resterna av borgtornets källare.

De båda undersökningarna har lämnat åtskilliga fynd och klarlagt borgtornets planmått, men borgens funktion ur försvars- och

kommunikationsteknisk synpunkt är fortfarande oklar. Inte minst gäller detta relationen mellan borgen och den närliggande bron över Ätran, som är dokumentariskt belagd år 1310.⁵

I syfte att belysa de här frågorna har vi gått igenom det historiska källmaterialet och undersökningsresultaten. Vi har också genomfört kart- och terrängstudier i syfte att rekonstruera den ursprungliga topografin kring borgen.

Vi har försökt att klarlägga varför borgen byggdes samt hur den såg ut och hur den var avsedd att fungera.

Broar och hamnar

Det framstår som rimligt att lokaliseringen av borgen till den vänstra Ätrastranden haft samband med övergångar över ån. (Eftersom Ätran slingrar sig genom staden, använder vi begreppen högra, respektive vänstra stranden och förutsätter då att betraktaren tittar nedströms.) Sådana övergångar, antingen de utfördes av vad eller broar, hade strategisk betydelse, inte minst då Ätran under 1200- och 1300-talen tidvis blev gräns mellan kungars och stormäns maktsfärer, något som man anakronistiskt skulle kunna kalla riks-

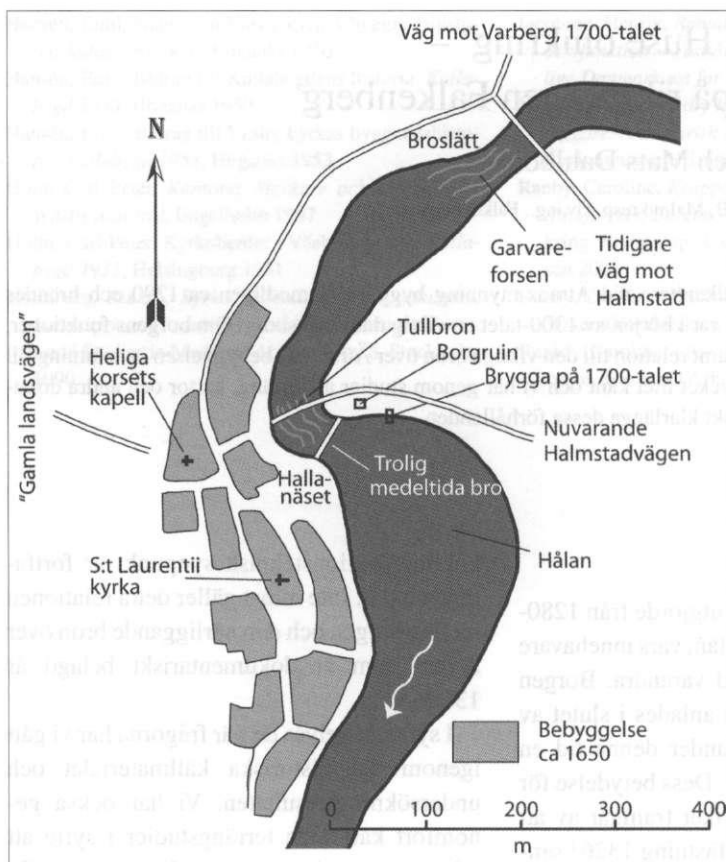

Fig. 1. Översiktskarta, Ätran genom Falkenberg. Bearbetning Lars Dahlbom.

gräns. En schematisk bild av denna »riksgräns» och maktförhållandena visas i figur 2.

Längsgående vägar genom Halland är kända långt tillbaka i tiden. Den kustnära sk »Kungsvägen», är känd sedan 1200-talet och existerade troligen samtidigt med en äldre väg, »Fornvägen» eller »Via Regia», som gick längre in i landet.⁶

Broar i Halland nämns i källorna första gången i samband med stridigheter mellan kungarna Christoffer I av Danmark och Håkon Håkonsson av Norge.⁷ Efter ett misslyckat försoningsmöte 1254 vid Göta älv red Christoffer genom Halland och rev broarna efter sig för att försinka förväntade förföljare. Det är oklart var broarna fanns, men uppgiften avslöjar att det fanns en etablerad

väg genom Halland med broövergångar vid denna tid.

En bro över Ätran var viktig, eftersom vaden var oberäknliga. Ett exempel från Nordiska sjuårskriget är att då Daniel Rantzau med sin danska armé hösten 1565 såg sin reträtt söderut avskuren genom att bron vid Falkenberg rivits av svenskarna,⁸ tvingades han norrut för att söka en övergång. Detta ledde till det för svenskarna katastrofala slaget vid Axtorna.

Tullbron i Falkenberg byggdes 1756–61 (figur 1). Dessförinnan fanns en bro ca 400 m uppströms slottet vid Broslätt, strax ovanför Garvareforsen, där ån vid mynningen är som smalast och där det fortfarande finns rester av ett landfäste. Stensamlingar på

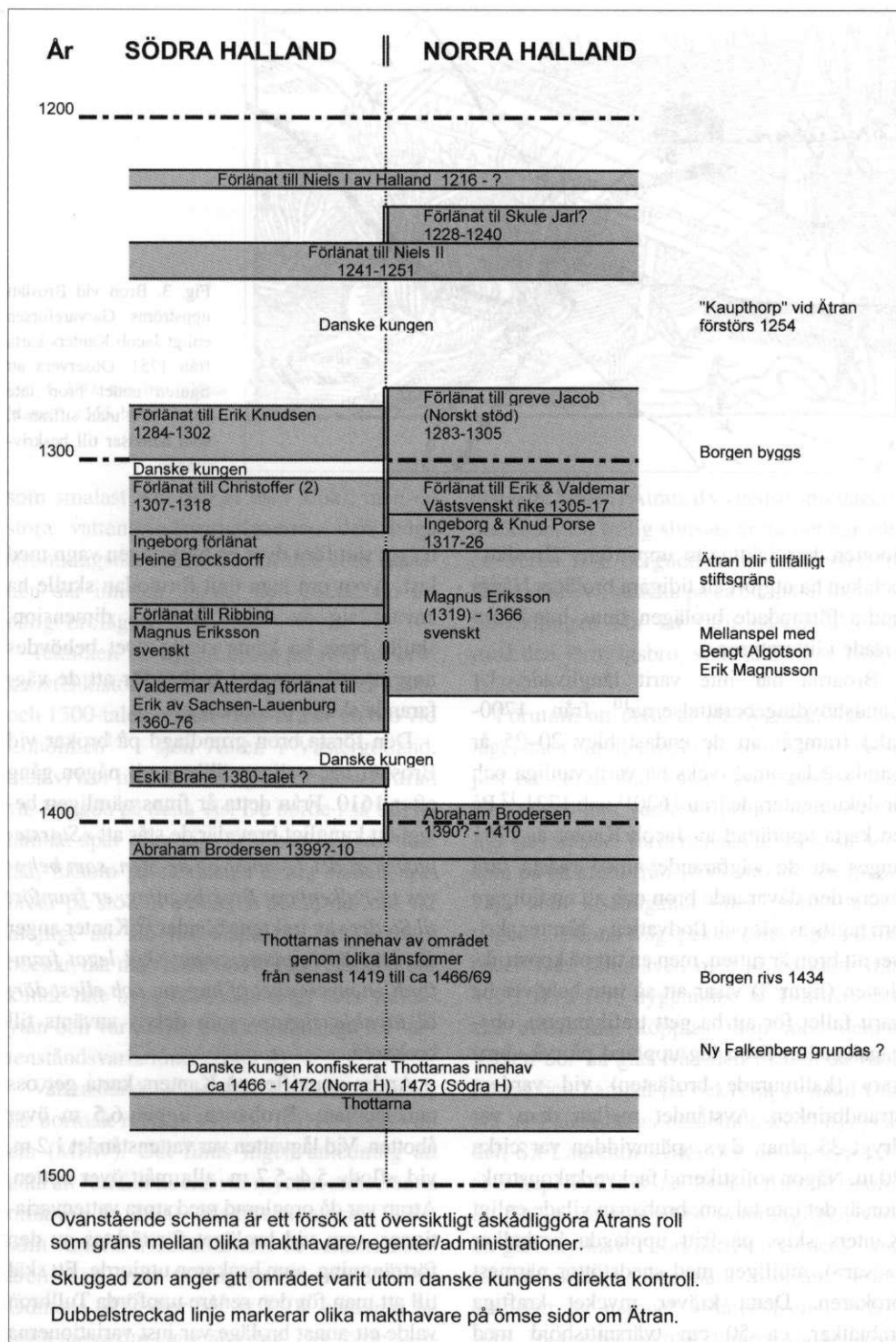

Fig. 2. Ätran som gränsflod.

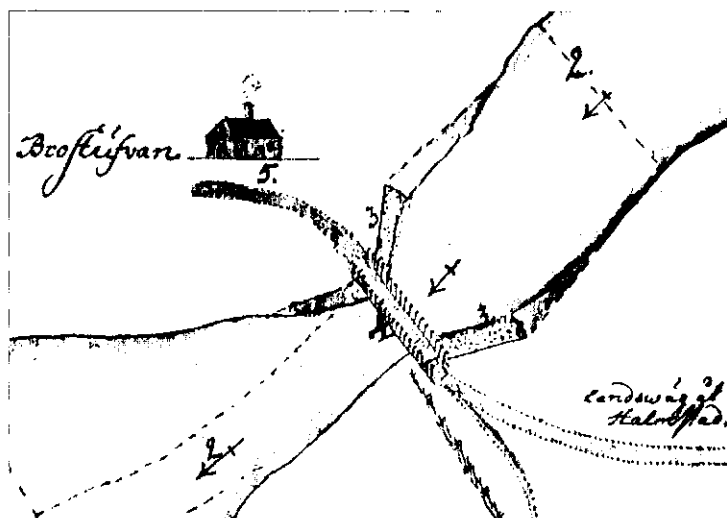

Fig. 3. Bron vid Broslätt uppströms Garvareforsen enligt Jacob Kanter's karta från 1751. Observera att figuren under bron inte är ett stöd utan siffran 4, som hänvisar till beskrivningen.

åbotten har iakttagits uppströms Broslätt⁹ och kan ha utgjort ett tidigare broläge. Några andra förmodade brolägen finns inte redovisade i litteraturen.

Broarna har inte varit långlivade. Ur Landshövdingeberättelserna¹⁰ från 1700-talet framgår att de endast blev 20–25 år gamla. Klagomål tycks ha varit vanliga och är dokumenterade från 1630¹¹ och 1721.¹² På en karta upprättad av Jacob Kanter år 1751 anges att de vägfarande »med rädsla fara över» den dåvarande bron och att en tidigare bro tagits av »is och flodvatten». Kanter skriver att bron är rutten, men en titt på konstruktionen (figur 3) visar att så inte behöver ha varit fallet för att ha gett trafikanterna obehagskänslor. Bron låg upplagd på två »brokar» (kallmurade brofästen) vid vardera strandbrinken. Avståndet mellan dem var drygt 33 alnar, d.v.s. spännvidden var cirka 20 m. Någon sofistikerad sackverkskonstruktion är det inte tal om: brobanan vilade enligt Kanter's skiss på fritt upplagda brobalkar (»åsar»), möjligen med snedstöttor närmast brokaren. Detta kräver mycket kraftiga träbjälkar, ca 50 cm tvärsnittshöjd med dagens dimensioneringsregler för att på ett

tryggt sätt föra över en hästdragen vagn med last. Även om man mot förmodan skulle ha använt sig av denna kraftiga dimension, skulle bron ha känts svajig. Det behövdes nog inte några ruttna balkar för att de vägfarande skulle bli oroad.

Den första bron grundlagd på brokar vid Broslätt har troligen tillkommit någon gång efter 1610. Från detta år finns nämligen belagt ett kungligt brev där de står att »Største-parten af det Tømmer og de Sten, som behøves til Falkenberg Bros Bygning, er framført til Stedet» av traktens bönder.¹³ Kanter anger att det »än i mannaminnet skal legat framført en myckenhet af huggna och eljest därtill utvalda stenar» som delvis använts till brokaren.

Andra uppgifter på Kanter's karta ger oss tankeställare. Brobanan ligger 6,5 m över åbotten. Vid lågvatten var vattenståndet 1,2 m, vid »flod» 5,4–5,7 m, alla mått över botten. Ätran var då oregerad med stora vattenvariationer, som vid broläget förstärktes av den förträngning, som brokaren utgjorde. Ett skäl till att man för den senare uppförda Tullbron valde ett annat broläge var just variationerna i vattenståndet. Att bygga en bro där ån var

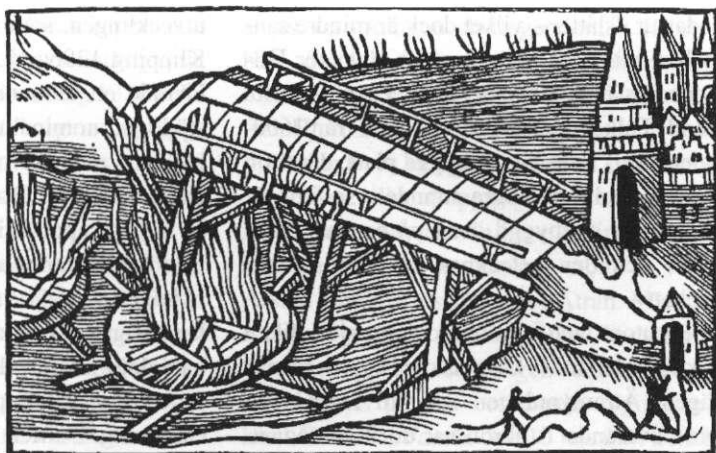

Fig. 4. 1500-tals bro (Olaus Magnus, 1555, bok 9, kap. 6).

som smalast kan tyckas vara klokt, men de stora vattenståndsvariationerna, den höga strömningshastigheten samt den lösa åbotten där innebar att det helt enkelt var ett dåligt broläge.

Tekniken att bygga broar på stöd av brokar/stenkistor var känd i Norden under 1200- och 1300-talen, vilket visas bl a av en bro vid Loholmen¹⁴ i sjön Anten i Västergötland, men vi tror inte att de tidigare broarna i Ätran var byggda på detta vis. De borde i så fall ha lämnat spår efter sig. Troligen byggde man här, liksom på så många andra ställen, träbroar på stöd av antingen pålar, där det var möjligt att slå ner sådana i botten, eller bockar, där man hade fast botten. Dessa broar kunde inte byggas särskilt högt över vattenytan och var därför mycket känsliga för vattenståndsvariationer (figur 4).

Vattenståndet i havet vid Falkenberg pendlar normalt mellan +95 cm (MHW) och -65 cm (MLW). Det finns ingen anledning att anta att förhållandena var mycket annorlunda omkring år 1300. Medelvattenytan (MW), som varierat avsevärt under de senaste 2000 åren, kan med utgångspunkt från Anders Ödmans Skånekurva¹⁵ år 1300 beräknas ha legat några dm lägre än i dag. Det fördelaktigaste broläget torde därför ha varit nedanför

den sista forsen i Ätran, d v s nedströms dagens Tullbron. En trolig slutsats är att det har gått en träbro från borgudden till i närheten av Hallanäset, en sträcka på ca 50 m (se figur 1). Sträckningen bör ha varit nästan identisk med den järnvägsbro, som fanns där 1886–1936.

Förutom att detta är ett byggtekniskt bra läge, har vi indikationer på en broförbindelse just här. Från den senare bron vid Broslätt gick vägen mot Varberg norrut i stort sett enligt nuvarande Varbergsvägen, men så sent som på en karta från 1855 utmärks en lokalväg, som »Sandgatan eller gamla landsvägen». Denna väg pekar direkt på Hallanäset. Den finns även med på en karta från 1730, d v s före byggandet av Tullbron och ska alltså inte kopplas ihop med denna. Vägen bör ha gått från den medeltida bron norrut och hamnat på bekvämt avstånd från två av Falkenbergs medeltida kyrkobyggnader, S:t Laurentii kyrka och det Heliga korsets kapell. Christina Rosén framför teorin att S:t Laurentii-kyrkan ursprungligen varit en gårdskyrka till borgherrens residens, som sålunda skulle ha legat nära brofästet.¹⁶ Förekomsten av namnet »Slättshagen», belagt från 1600-talet, skulle kunna styrka detta antagande. (Namnet skulle dock kunna här-

ledas ur »slätter», vilket dock är mindre sannolikt, eftersom platsen utgör läget för Falkenbergs äldsta bebyggelse.) På den äldsta kända Falkenbergskartan (troligen från 1600-talets mitt) finns en obebyggd plats, där bron bör ha landat på högra stranden, se figur 1. Platsen är obebyggd även på en karta från 1754 och den betecknas då som »Hallalyckan».

Förutom landsvägstrafiken var sjötrafiken viktig. Hallands kust saknade bra hamnlägen, Ätramyningen upp till forsnacken vid nuvarande Tullbron var dock ett sådant. På grund av strömningsbilden blir såväl botten- som stranderosionen störst vid den sk Hålans (observera namnet!) östra del och här har sannolikt vattendjupet varit störst, vilket det enligt sjökortet fortfarande är uppströms den muddrade hamnen. På 1700-talskartor är det bara här som en brygga är markerad. På en karta av Gustaf Ljunggren från 1855 är Hålans nordöstra strand betecknad som »Hamn för djupgående fartyg».

Borgens tillkomst och lokalisering

En borg vid en bro över Ätran är med säkerhet känd 1310.¹⁷ På basis av ett par källuppgifter anses borgen ha börjat uppföras någon gång mellan 1288 och 1298.¹⁸

Vem byggde borgen? Sydhalland upp till Ätran var förlänat till kungasläktingen Erik Knudsen 1284–1304. Det var en man, om vilken litet är känt. Att bygga en kunglig borg innebar en avsevärd resursallokering och krävde en stark förespråkare; kungen, Erik Menved, var tonårig (född 1274) under änkedrottningens förmyndarskap. Som initiativtagare kan man tänka sig kungens »högra hand», Niels Olufsen Bild, känd som drots 1297, enligt osäkra uppgifter född 1265. Han skulle för övrigt 1318 inta borgen för att där efter hamna i onåd, delvis på grund av detta.

Borgens tillkomst har tillskrivits händelse-

utvecklingen, som följde på mordet på Erik Klipping 1286, då greve Jacob Nielsen etablerade ett autonomt grevskap med norskt stöd i sin nominellt danska förläning, Nordhalland, och därmed fronderade mot den danske kungen. Borgen kan ha byggts som en följd av uppdelningen i Nord- och Sydhalland med Ätran som gräns.¹⁹

Läget var väl valt. Borgen byggdes där landsvägstrafiken korsade Ätran och vid ett hamnläge strax nedströms åns sista fors. Det är samma skäl, som anförts för Lagaholms etablering.²⁰ Men för Falkenbergsborgen fanns ytterligare en fördel med den valda lokaliseringen.

Arild Huitfeldt,²¹ länsman på Lagaholm 1583–86 och författare till »Danmarckis Rigis Krønike», påstår att borgen 1318 hade ett »stort torn». Med »stort» bör han ha menat högt; planmått ca 15 x 15 m imponerar ju knappast. Varför bygga ett högt torn, när en mera utbredd muromgärdad anläggning av typ Kaløhus, som ju även byggdes av Erik Menved, kanske bättre skulle ha fyllt sin uppgift som gränsfäste? Visserligen finns det ballistiska fördelar med ett högt läge, men dessa fördelar avtar, då skyttarna kommer upp för högt och endast har angriparnas hjälmar som måltavlor.

Ett högt torn nära havet indikerar någon form av kustbevakning. År 1283 hade Hansan med Lübeck i spetsen deklarerat handelsblockad mot Norge i avsikt att svälta landet till underkastelse. Krig utbröt 1284 och det bedrevs från norsk sida främst som kaperiverksamhet mot Hansan. Året därpå blev danska kungamakten inblandad i kriget på Hansans sida, vilket utlöste norska anfall mot danska kuster, inte minst genom den legendariske kaparkaptenen, jarlen Alv Erlingsson (»Mindre Alf»). Även de herrar, som dömts fredlösa för mordet på Erik Klipping, deltog i sjökriget. Först 1310 blev det fred. Men halvlänningarna var inte själva främmande för

sjöröveri. Från Varberg bedrevs kaperi och en förlikning med Lübeck avseende gamla våldsbrott är känd från Falkenberg 1336.²² Vi tror att ett av skälen till att borgen ursprungligen anlades och att den byggdes med ett högt torn var att den skulle bevaka sjötrafiken.

Även om ett borgtorn inte är belagt förrän 1318 (Huitfeldt, se ovan) är det med hänsyn till den politiska utvecklingen rimligt att förutsätta att det varit en prioriterad del av borganläggningen och uppförts redan från början, möjligen som solitär kastal.

Förutom sin marinmilitära uppgift måste bron kunna bevakas och eventuell tull kunna utkrävas. Vid ett fientligt anfall skulle bron kunna stängas/brännas och ett uppehållande försvar upptas i avvaktan på förstärkningar. Att kontrollera hamnen var viktigt för tullar och andra pålagor och man får förmoda att kungen eller borgherren gärna bedrev egen handelssjöfart och kanske kaperi. Dessutom var hamnen en viktig flyktväg, vilket visade sig då borgen under Engelbrektsfejden 1434 erövrades, varvid borgbesättningen satte sig i säkerhet sjövägen.²³

Att borgen har varit ett judiciellt och ekonomiskt förvaltningscentrum framgår av korrespondens samt det faktum att en fogde, *Nicholaus diaconus aduocatus in Falkenberg*, år 1298 speciellt nämns i samband med Hallands landsting i Getinge.²⁴ Möjligen har Nordhallands avfall efter mordet på Erik Klipping medfört skärpta krav på säkerheten kring förvaltningen, vilket medfört att administrationen flyttat från en obefäst kungsgård till ett säkrare ställe.

Borgen byggdes på mark, som senare låg inom kronogården Hertings ägor. Kung Valdemars jordeboks Hallandslista upptar en gård, *Hjortsbiarg* (Hjortsberg), ca tre km öster om borgen på Ätrans södra sida. Denna betecknas som *mansio*. Sådana gårdar, som inte återfinns i jordebokens kungalevslista,

antas vara kungen släktegendom.²⁵ Hjortsberg sträckte sig ända ner till stranden och förmodligen har gården Herting avstyckats från Hjortsberg.²⁶

Halland var enligt jordeboken uppdelat i 18 *skipæn*, eller skeppslag, som vart och ett leddes av en styresman inom ledingsorganisationen. Alla är namngivna utom de två i Årstad härad, d v s söder om Ätran. I Faurås härad, som ligger norr om Ätran, hade Gudfast ett skeppslag och kungen ett. På basis av jordebokens ganska betydande avgifter av korn, 5 mk för Faurås och 10 mk för Årstad, motsvarande 25 respektive 50 mark silver, tänker sig Sture Bolin²⁷ att kungen själv tillhandahållit två skepp i Årstad och ett i Faurås härad och att kornavgifterna tillfallit honom i egenskap av styresman. Ledingsorganisationen var visserligen obsolet vid jordebokens tillkomst och hade då övergått till ett rent taxeringssystem, men det är rimligt att tänka sig att kungen själv i ett tidigare skede satt upp tre skeppslag i Ätramynningen. Kanske åtminstone två av farkosterna var stationerade nedströms sista forsén vid den plats där borgen senare uppfördes.

Tornet

Endast delar av grundmurarna till tornet är kvar, men de ger oss tillsammans med fynden från utgrävningarna en del ledtrådar. Ruinen utgör en del av ett källarrum, invändigt mått ca 5×5 m och med ca 5 m tjocka murar, d v s i stort sett samma mått som Kärnan i Helsingborg och grundläggningen är utförd på liknande sätt (figur 5). Det är också Kärnan som blivit en förebild när det gäller tolkningen av hur Falkenbergstornet sett ut.

Kärnan är väl daterad genom dendrokronologi. Bjälkarna över plan 2 och 3 är välbevarade och fällningstiden har fastställts till 1315/1316 respektive 1316/1317.²⁸ Källaren (plan 1) i Kärnan har en höjd av ca 8 m, detta

Fig. 5. Borgruinen med Tullbron. Foto: Mats Dahlbom.

för att ingången, som låg på plan 2, skulle hamna tillräckligt högt över markytan för att oönskad inträngning skulle kunna stoppas. Källarutrymmet kan ha använts till förråd, och möjligen även fängelse. Det har varit delat genom ett sekundärbjälklag. Källarmuren är uppförd i natursten, endast kring ventilöppningar förekommer tegel. Det mesta stämmer med vad vi vet om Falkenbergstornet. Möjligen skulle en uppgift från Sven Peter Bexell i hans verk från 1817/19 »Hallslands historia och beskrifning»²⁹ om murar av tegel kunna tyda på att källarmurarnas övre delar var utförda i tegel.

Kärnans torn är uppdelat i tre delar, som varit avskilda av huggna gesimslister av sandsten. Liknande lister har hittats i Falkenberg, både 1885 och 1939, och en liststen är inmurad i Tullbrons östra landfäste, dessvärre upp- och ner. Tornet smalnar utvändigt av uppåt sprängvis vid gesimserna och murarna

tunnas av uppåt, vilket leder till att det invändiga utrymmet vidgas. Murarna är utförda som skalmurar, men ovanför översta gesimsen är tornet fullmurat i tegel. Tornhöjden var före restaureringen år 1893–94 ca 30 m,³⁰ i dag är höjden 34,5 m.

Kärnans planform har några utskjutande delar, varav ett trapptorn går ända ner till grunden. Något sådant är inte synligt på Falkenbergstornet. Möjligen skulle en murrest, som gick från södra yttermuren mot Ätran, kunna tolkas som grundläggning för ett trapptorn.

De bastanta väggarna i Kärnan, ca 4,5 m, är inte helt massiva, utan utnyttjades för mindre, tunnvalvda rum och utrymmen: förråd, murnischer, priveter, sovrum, kök (?), huskapell m m.

Bjälklagen bestod av 8 à 9 ekbjälkar, vinkelrätt lagda i förhållande till våningen under. Avslutningen uppåt har troligen varit en

krenelerad observations- och försvarsplattform med utsprång. Den äldsta kända avbildningen av Kärnan, ett kopparstick av Georg Braun från 1580-talet, visar fyra tinnar åt varje väderstreck. Rimligen har även Falkenbergstornet haft en sådan plattform, från vilken man kunde beskjuta fienden och spana ut över havet. Fynden från utgrävningarna innehöll trissor till armborst, ett antal pilspetsar samt to m en krutkammare till en bakladdad kanon, sk »föglare».³¹

Kärnan drabbades någon gång under 1300-talet av en förödande brand. Vid reparationen efter denna slogs mittrummen i plan 4 och 5 samman och ett kryssvalv murades över våningen. Resultatet blev en representativ borgsal.³² Kritkonsoler från Stevns Klint tyder på en valvslagning före 1350.³³

Även Falkenbergstornet påstås ha drabbats av förstörelse. Huitfeldt skriver att år 1356 blev »*Falckenberg Slot ødelagt oc nederbrut aff Hertug Erich [Magnus Erikssons son] udi Sverige som fortyckte at Her Bent Algdssøn skulde det inde haffue*».³⁴ Han anger visserligen året 1346, men detta är en uppenbar felskrivning. Fynd av ribbtegel vid utgrävningen 1885 tyder på förekomsten av kryssvalv i tornet och/eller i angränsande byggnad.³⁵ De kan ha tillkommit vid återuppbyggnaden/reparationen efter den »ödeläggelse och nedbrytning», som troligen inte var alltför omfattande, därtill fordrades ett resurskrävande, långvarigt arbete och inte bara en nyck från den 17-årige Erik Magnusson. Men valven kan ha varit äldre, tekniken var känd: efter branden i Lunds domkyrka 1234 försågs många kyrkor i Skåne med tegelvalv.

Kärnan har successivt byggts om till en statusmässig bostad för slottsherren. Slottet gästades ofta av kungligheter och viktiga möten hölls där. Men Kärnan har förmodligen inte varit kungens bostad eller möteslokal. Det har andra lokaler på slottet varit.

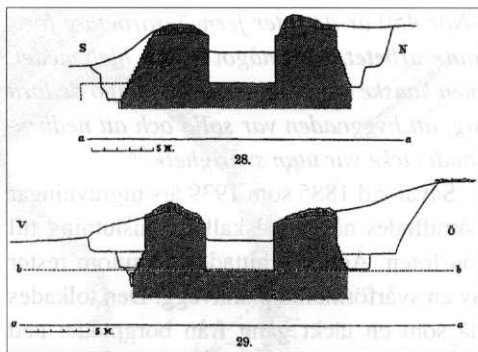

Fig. 6. Sektion genom tornruinen (Gustafson 1885, s 195).

Tornet i Falkenberg kan ha inrymt bostadsytor. Att borgen inte uteslutande var en manlig miljö avslöjar fynd av lerkärlekskärvar, sländtrissor, en fingerborg, en vävnål och saxar.

Vi kan anta att Falkenberg, som troligen var äldre och inte förunnades ett så långt liv som Kärnan, var något primitivare, men byggt tekniskt kan Falkenbergstornet ses som en föregångare till Kärnan och likheterna är så stora, att det är rimligt att tänka sig att de båda tornen har haft samma byggmästare. Förstörelse kan ha skett vid ungefär samma tid och ombyggnader ha utförts på liknande sätt med kryssvalv.

Det tog tid att bygga tornet och det har krävt stora resurser. Christian Lovén³⁶ anger som tumregel att uppförandet av ett murverk krävt ca fem dagsverken per m³ förutom transporter. Om vi antar en murvolym av ca 5 000 m³, motsvarande en höjd på 30 m, och en arbetsstyrka på 20 man, så skulle det behövas ca fem år att bygga enbart tornet, vilket stämmer väl med antagandet om Kärnans byggtakt, baserat på bjälklagens datering.³⁷ Omgivande byggnader och befästningsverk har förmodligen krävt insatser i samma storleksordning. Även rivningen har varit arbetskrävande, Gabriel Gustafson, som var ansvarig för utgrävningen 1885, skriver:

»När 450 år därefter jernvägsarbetare fortsatte arbetet, med något bättre hjälpmedel, men kanske något mindre ifver, fingo de lära sig, att byggnaden var solid och att nedbrytandet icke var utan svårighet».³⁸

Såväl vid 1885 som 1939 års utgrävningar påträffades några pålskallar i anslutning till murfoten. År 1939 hittades dessutom rester av en svårförklarad plankvägg. Den tolkades då som en täckt gång från borgplatån ned mot åstranden. Det var logiskt med ett skydd, andra åstranden låg bara 85 m bort. Planken tillvaratogs för konservering på Hallands Museum men är numera dessvärre försvunna.

Huitfeldts ovan nämnda uppgift om att Falkenbergss slott 1356 blev »*odelagt oc nederbrut*» har gett upphov till antagandet att en borg skulle ha byggts upp på annat ställe.³⁹ Bakgrunden till detta antagande torde vara att bron enligt en källa från 1310⁴⁰ låg vid borgen (»– – – *ponte [pro] castro Falkenbergh supra dictum fluuium situato* – – –») och om man förutsätter att bron låg vid Broslätt, så innebär det, att borgen måste ha flyttats. Vi tror att borgen möjligen har utsatts för viss förstörelse men senare byggts upp igen på samma ställe. Man bör beakta att ett murat torn av Kärnans dimension är tämligen svårriktat!

Det förefaller alltså mindre troligt att det funnits flera borgar. Det må ha förekommit andra brolägen än de av oss antagna och det kan ha funnits enkla skansar vid dessa, men det har nog bara funnits en större borg. Att borgen skulle ha flyttats har ifrågasatts av flera författare.⁴¹ Med vårt antagna broläge behövs ingen dubbelborgsteori.

Vallarna

En väsentlig skillnad mellan Falkenbergstornet och Kärnan var att den senare var omgiven av en ringmur, av vilken visserligen få

arkeologiska spår finns – den är konstaterad genom uppgifter på äldre kartor. Man kan förstå Gabriel Gustafsons frustration, då han trots ivrigt grävande inte fick fram en liknande mur i Falkenberg. Men fortifikatoriskt hade Falkenberg en annan funktion: den låg på ett näs och avskärmades på landsidan av sandkullarna i öster och nordost. Området kallas i dag för Vallarna; namnet för tankarna till försvarsverk och namn som *Slåtts wallen* förekommer i äldre dokument.⁴² Borgens karaktär som *castrum-curia* anläggning har påpekats av flera⁴³ och beskrivits mera systematiskt av Peter Skoglund.⁴⁴

Terrängen har spelat en viktig roll när det gäller borgens fortifikatoriska funktion och för att förstå denna måste man försöka rekonstruera den medeltida topografin, vilket vi försökt göra genom studier av tillgängliga kartor och andra dokument. Gustafson⁴⁵ har gjort en skiss över området. Denna skiss återfinns i figur 7 och vi har i fortsättningen använt hans beteckningar för de olika kullarna A–C. De första mer exakta uppgifterna om terrängens höjdförhållanden återfinns på en stadsplan sammanställd av Kommunaltekniska byrån 1919. Utöver dessa karteringar finns värdefull information på äldre kartor, i synnerhet de från 1751 (Kanter), 1754 (Söderling), 1768 (Marin) och 1781 (Beckerman).

Terrängens grundformer är rester av Ätrans delta och skapades under den postglaciala transgressionen, vars maximum inträffade för ca 6600 år sedan, då havsytan låg 12–13 m över dagens nivå.⁴⁶

Sedan borgen övergetts har terrängen varit utsatt för stora förändringar:

- Rivningen av borgen har, som ovan nämnts, gett upphov till stora rasmassor, som omgestaltat terrängen närmast tornet. Mycket av dessa massor har försvunnit; tegel var åtråvärt och natursten kan ha hamnat i stengårdsgårdar eller andra anläggningar.

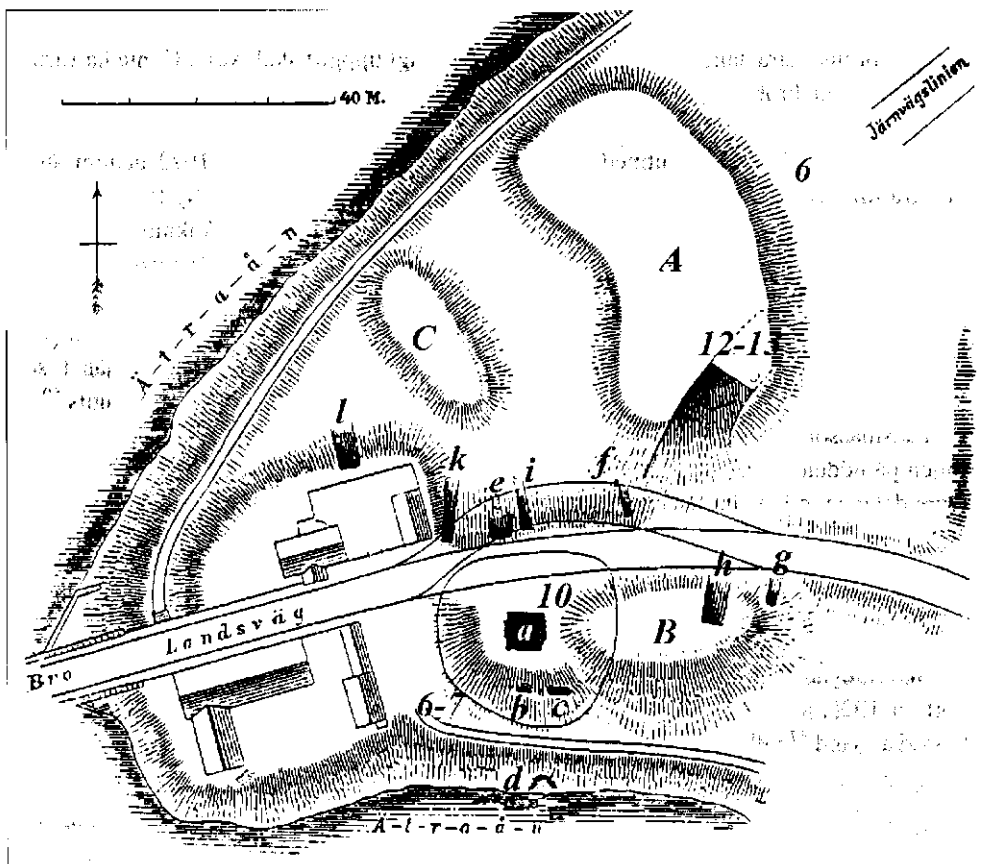

Fig. 7. Kartskiss över borgområdet upprättad i samband med den arkeologiska undersökningen år 1885. A-C kullar, a-d synliga murlämningar, e-l upptagna provschakt. Siffror anger höjd i meter över Ätrans högsta vattenstånd enligt Gustafson. Tornruinen är markerad med en svart fyrkant. (Gustafson 1885, s 194).

- Under 1700-talet var området söder om Ätran inom Skrea socken okänt för sin sanddrift. Vägen till Falkenberg fick markeras med »stänger och wijsare» enligt en samtida skildring. Det är oklart när sanddriften satte in på allvar, den är inte dokumenterad som problem före 1500-talet, men att den påverkat topografin är ställt utom all tvivel. Kulle B, som låg öster om tornet och delvis bestod av rasmassor, var otvivelaktigt påverkad av sanddriften, eftersom ingen borgherre skulle ha accepterat en sådan höjd intill borgtornet. Det av sanddrift präglade landskapet framgår av

de äldsta fotografierna från området från 1870- och 1880-talen (figur 8).

- År 1728 etablerades ett tegelbruk nordväst om ruinen, där nu Kapellkyrkogården ligger och ifrån detta bedrevs en omfattande lertäkt på de delar som ligger närmast Ätran. Omlagring av sand för att komma åt leran har säkerligen skett. Tegelbruket var igång så sent som 1836.
- I samband med att Tullbron uppfördes 1756–1760 användes rivningsrester från borgen som fyllnadsmassor till bron. På området väster om ruinen byggdes flera provisoriska byggnader.

- Två tullstugor m m på var sida om vägen vid Tullbrons östra landfäste uppfördes i samband med brobygget och har senare rivits.
- Under 1860-talet tillkom utmed Ätrons vänstra strand den sk Doktorspromenaden. Dessutom etablerades Kapellkyrkogården öster om ruinen.
- År 1885 gjordes utgrävningen och därefter drog järnvägen fram över området. Delar av kulle A togs bort och ett landfäste för järnvägsbron samt omfattande tippning av fyllnadsmassor ner i ån förändrade strandlinjen på udden, vilket framgår av figur 8. Övre delen av ruinen revs bort.
- I samband med att området förvandlades till en parkanläggning gjordes under tiden 1915–1930 stora ingrepp i Vallarna, delvis under ledning av Rudolf Abelin, Norrvikens Trädgårdar. Kullarna B och C togs bort ca 1925, varvid konstaterades att de bestod av sand,⁴⁷ vilket, när det gäller kulle

B, delvis motsägs av undersökningen 1885. Enligt uppgift skall kulle C inte ha varit så markerad som framgår av Gustafsons skiss.⁴⁸ Den imponerande backen nordost om kulle A skapades 1922 genom att en mindre kulle förhöjdes. Syftet var att kanalisera ungdomens kälkåkning.⁴⁹ Vallarna hade då nämligen belagts med grästorv för att förhindra sandflykten och den oreglerade kälkåkningen hotade detta skyddslager. Kullen har alltså inte tjänat som »borgbacke», vilket tidigare antagits.⁵⁰

Kulle A hade, enligt Gustafson, en jämn plåtå 50 × 25 m. På en karta av Beckeman från 1781 finns markerat »En uptagen åker» som sträcker sig upp över kulle A. En jämförelse mellan 1919 års karta och dagens situation visar att kulle A har förhöjts och fått en markerad topp. Denna förändring har skett efter 1919 och troligen i samband med den ovan nämnda omgestaltningen av området till park.

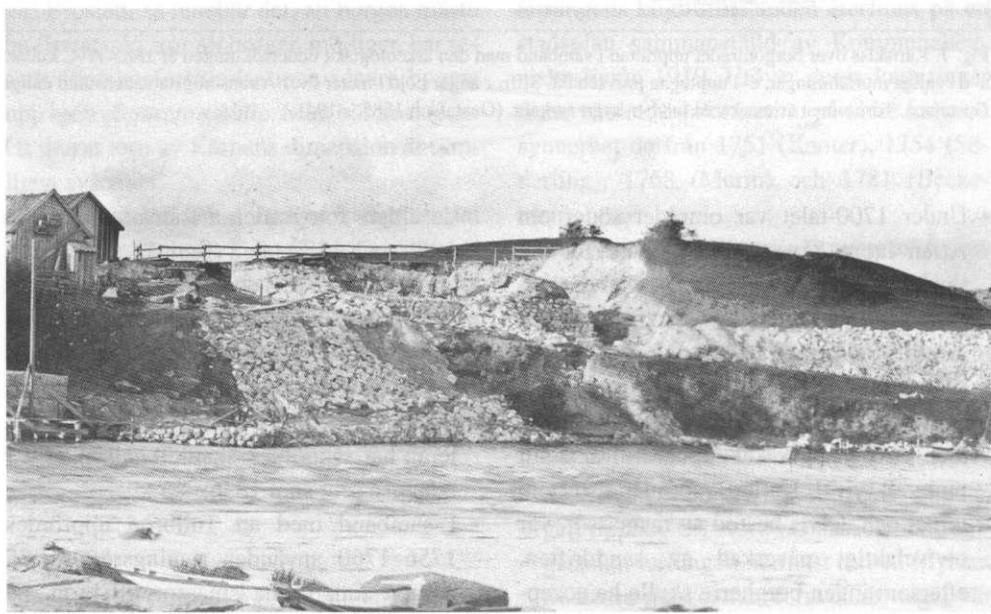

Fig. 8. Foto av borgruinen från utgrävningen 1885. Raseringen för att dra fram järnvägsspåret har påbörjats. Till höger syns kulle B, delvis bortschaktad. Foto: N J Björsell.

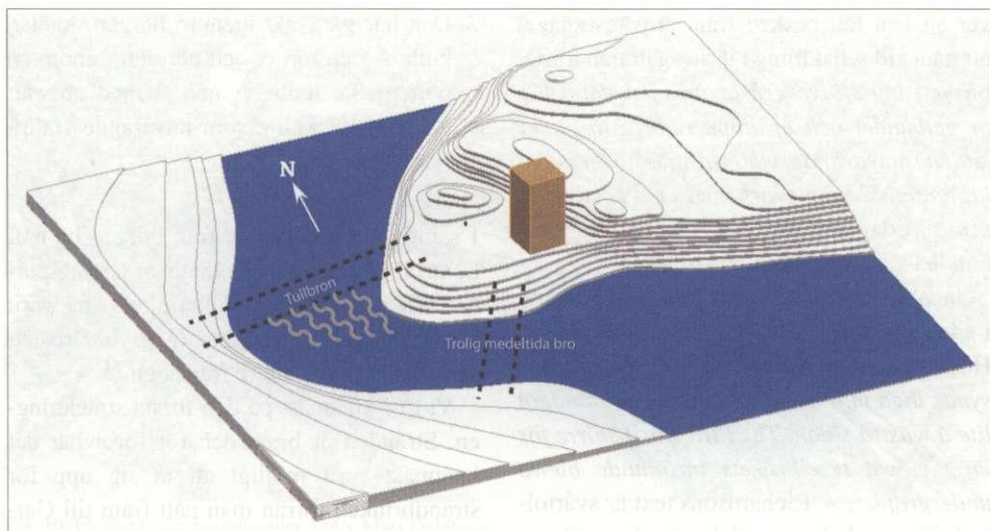

Fig. 9. Terrängmodell över borgområdet med ett torn 15 × 15 × 30 m. Bearbetning: Anna Dahlbom.

- Efter järnvägens rivning 1936 frilades tornruinen och källarmuren återställdes till samma höjd som före 1885.⁵¹
- Vägen har varit utsatt för ett flertal ändringar, såväl i plan- som höjdläge.

Vi har med ovanstående uppgifter som underlag försökt att skapa en terrängmodell från den tid borgen var i drift (figur 9 och 10) och har då bl a utgått från att borgplanet legat lägre än i dag; det fanns ingen anledning att bygga en hög källare för att få ingången högt upp om man sedan fyllde upp marken kring grundmurarna. Möjligen har, p g a den branta lutningen ner mot ån, marken vid borgens norra del legat högre än i söder, vilket gett borgens källare ett suterränkläge. En observation om »en naturlig grusbacke»⁵² kan styrka ett sådant antagande.

Den bild som framträder är en terräng, med flera, men inte lika höga kullar som i dag. Kulle A dominerar dock fortfarande och en fiende, som erövrat denna, hade utgjort ett allvarligt hot mot tornet och kullen bör därför ha ingått i borgen. Kulle A och B hör ihop

och kan ha varit förenade och delats först när vägen drogs fram här. De bör ha utgjort en yttre vall på vars östra och nordöstra krön uppförts någon form av skydd. Det kan ha varit en palissad, kanske av plank av den typ som återfanns söder om ruinen, men en murkonstruktion är inte utesluten. Kärnans ringmur tycks ju ha försvunnit »spårlöst». Utanför denna befästa vall bör ha funnits en torrgrav, som kan ha naturligt ursprung, men som förmodligen fördjupats. Detta styrks av Gustafsons uppgift att man vid grävning i järnvägslinjen observerat att det vanliga lagret av blålera saknades i »graven» medan det återfanns såväl nordost som sydväst därom.⁵³ De slänter som haft försvarsteknisk funktion har säkerligen varit brantare, vilket kan ha åstadkommit genom staplade jordtorvor eller timmerkonstruktioner.

År 1318 erövrades borgen av Erik Menveds drots Niels Olufsen Bild och om detta skriver Huitfeldt att »der vaar bygd it stort Torn oc Huse omkring».⁵⁴ Var låg husen? Skoglund⁵⁵ placerar dem på kulle A och det är nog ett rimligt antagande. Gustafson skri-

ver att han fått besked från järnvägsbolaget att man vid schaktning i järnvägslinjen träffat på »ett lag större gråstenar, men detta låg oregelbundet och ej djupare än 1 m under kullens nuvarande yta. Närmast över stengragret märktes en svart rand med kolstycken mm». I dag kan man observera några jordbundna stenar i kanten på kulle A.

Jacob Richardson,⁵⁶ har beskrivit Halland i sitt verk från 1752 »Hallandia Antiqua et Hodierna». Om ruinen skriver han: »Här synas inga märken af stenvägg, utan något lite å västra sidan. The lära varit större för än the wid tegelbrukets inrättande blewo undergräfné...». Richardsons text är svårtolkad, liksom de kopparstick utförda av Georg Biurman, som ingår i verket, men vi tolkar det så, att det väster om ruinen legat byggnader, något som framstår som ganska naturligt. Numera finns här en platå som tillkommit i sen tid. Området var oåtkomligt för utgrävning 1885.

Mellan kulle A och tornet bör ha funnits en passage. Någon förklaring till kulle C har vi inte, men det är knappast troligt att den inte haft någon funktion, exempelvis som plats för någon byggnad.

Hamnen har legat någonstans nedanför slottet; ett läge som motsvarar tegelbrukets utlastningsbrygga under 1700-talet verkar rimligt. Möjligen har det funnits en särskild, skyddad hamn/båtplats direkt under slottet, som kunde utnyttjas för borgbesättningen, exempelvis vid evakueringen 1434. Spärrar i form av pålar har förmodligen förekommit.

Var har då vägen gått? Från brons östra ände kan man tänka sig tre möjliga sträckningar:

1. Den har följt Ätrans vänstra strand norrut mot Garvareforsen och därefter dragit sig upp mot den väg som senare anslöt till bron vid Broslätt.
2. Den har gått söder om tornet, passerat hamnläget och därefter gått åt nordost.

3. Den har gått rakt igenom borgen, mellan kulle A och tornet och därefter genom en port mellan kulle A och B med ungefär samma sträckning som nuvarande Halmstadsvägen.

I samtliga fall bör man från borgen ha haft kontroll på trafiken och hamnen genom portar och vindbryggor, vilket skulle ha varit svårare om bron och vägen gått vid Broslätt så som några författare föreslagit.⁵⁷

Vi tror knappast på den första sträckningen. Stranden är brant och för foror har det knappast varit möjligt att ta sig upp för strandbrinken förrän man nått fram till Garvareforsen och en körväg skulle avslöja sig som ett strandhak. Ett sådant kom till stånd först då Doktorspromenaden anlades 1862. Gångtrafik uppför strandbrinken har dock varit möjlig. På Kanters karta från 1751 anges ett möjligt vad och en vinterväg på isen ungefär mitt emellan Tullbron och Garvareforsen och i anslutning härtill kan man i dag se något som påminner om en halvveg, för markerad på Kanters karta som »däld».

Även sträckning nr 2 är tveksam. Den skulle innebära att vägen skar av förbindelsen mellan borgen och hamnläget och därmed alla flyktmöjligheter för borgbesättningen.

Vi tror att vägen följde sträckning 3 vilket kan verka förvånande. Varför skulle man ta risken att släppa in trafiken i borgen? Det finns inga bra exempel på borgar med genomgångstrafik vare sig i Danmark eller i Sverige. Men å-övergångarna i »transitlandskapet» Halland krävde speciallösningar; det var viktigt att ha kontroll på trafiken. Övergången av Lagan bevakades av Lagaholm, vars medeltida utformning är dåligt känd. Men trafiken gick över Skansholmen, där det i likhet med Falkenberg fanns en borg, omnämnd 1318. En av Bexell⁵⁸ återgiven anekdot om att borgeherren spärrade broövergång-

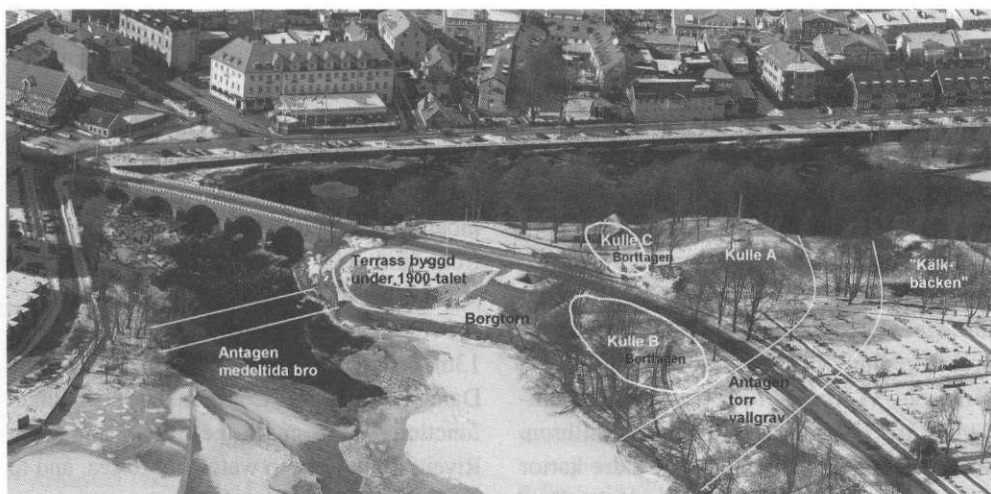

Fig. 10. Flygbild över borgområdet. Foto: Mats Dahlbom.

en och tvingade drottning Margrete att driva sin häst över vadet har ringa källvärde men kan indikera att passage över Lagan var liktydigt med tillträde till borgen. Senare byggda bastioner och vallgravar separerade transittrafiken från fästningen. Ett annat exempel är övergången över Eiderfloden, som tidvis var Danmarks gränsflod mot söder. Vid denna strategiska gräns- och flodövergång byggdes tidigt en befästning, senare utvecklad till fästningsstaden Rendsburg, genom vilken trafiken gick. Bobo Ebhardt ger i sin översikt över europeiska borgar några mer eller mindre relevanta exempel på borgar med genomgående trafik.⁵⁹

Falkenbergsborgen blev knappast en fortifikatorisk succé; vi vet att den hotades tre gånger, 1318, 1356 och 1434 och att den erövrades alla tre gångerna.

Alternativ tolkning

Även om vi är övertygade om att kulle A och B har utgjort delar av befästningen, kan det inte uteslutas att kulle A är ett resultat av senare tiders sanddrift. I så fall skulle den

kunna dölja anläggningar, viktiga för tolkningen av hur borgen sett ut. Här kan finnas murrester, som utgjort läbildare till en sanddriva, d v s förhållanden, som påminner om biskopsborgen i Åhus, där en del av borgen grävts fram ur en sandkulle.⁶⁰ En markradarundersökning skulle kunna hjälpa till att skingra en del av osäkerheten kring borgen.

Sammanfattning

Falkenbergsborgen har sedan den övergavs 1434 varit utsatt för genomgripande ingrepp, vilket kraftigt försvårar möjligheten att bilda sig en uppfattning om dess utseende och relation till det omgivande landskapet.

Genom terräng- och kartstudier har det dock varit möjligt att skapa en modell av topografin kring borgen. Den bild, som framträder, är ett torn omgivet av en, eller möjligen två, större plana kullar i öster och nordost, vilka tillsammans med tornet och en torrgrav bildat ett effektivt försvar mot anfall från landsidan. I övriga väderstreck har borgen skyddats av ån Ätran.

Vi tror att borgen byggts som ett gräns-

skydd vid den strategiskt viktiga bron över Ätran och att den haft som uppgift att bevaka kusttrafiken på Kattegatt samt inseglingen till ett hamnläge i anslutning till borgen.

Tidigare har man antagit att den bro, som är dokumentariskt belagd år 1310 och som uppges höra till borgen, legat ca 400 m uppströms från borgruinen. På grund av vattenståndsvariationerna är detta dock ett dåligt broläge. Betydligt bättre förutsättningar för brobygge finns vid platsen för den nuvarande Tullbron. Vi tror därför att bron, som omnämns år 1310, låg strax söder om Tullbron. Antagandet stöds av uppgifter i äldre kartor om en öppen plats vid dess antagna brofäste på högra stranden och en landsvägsträckning, som fanns före Tullbrons tillkomst, vilken på ett naturligt sätt kan fås att harmoniera med ett sådant broläge.

Tack

Vi har genom vänligt tillmötesgående från Falkenbergs kommuns arkiv, Falkenbergs museum samt Falkenbergs bibliotek haft tillgång till brevväxling, protokoll och kartor, bibliotekets Hallandssamling samt inte minst det arkiv som framlidne stadsarkitekten Carl Estmar upprättat över Falkenbergs historia. Från flera håll har vi fått värdefulla tips och råd, speciellt vill vi nämna docent Anders Ödman, Lunds Universitet.

Summary

After its abandonment in 1434, the castle of Falkenberg was demolished. Today the only remnants are the foundations of the tower. The terrain has been reshaped by various activities, foremost since the mid-18th century.

Therefore it is difficult to gain an insight into the original lay-out of the castle and how it related to the bridge across the Ätran. However, a detailed study of maps and other doc-

uments made it possible to reconstruct the terrain adjacent to the tower, in the form of a three-dimensional model.

What appears is a tower surrounded in the east and north-east by a mound (or possibly two) which, together with the tower and a moat, constituted the defense against attacks from land, whereas the river gave protection in the other directions.

Presumably the tower was built in the late 13th century to defend the border of the Danish kingdom. Consequently, its main function was to guard the bridge across the River Ätran, to keep watch out to sea, and to protect the inlet of the river.

In previous studies it has been suggested that the bridge across the river, mentioned in a written document of 1310, was situated about 400 meters upstream, on the known site of an 18th century bridge. Because of the sandy river bottom and great variations of the water level this is, however, not an optimal location for a bridge. Better conditions are to be found in the vicinity of the present bridge, *Tullbron*, where water levels have varied less and the bottom is solid rock or firm soil. Thus there are strong indications that the medieval bridge was situated immediately south of this bridge and was closely related to the castle. Presumably all traffic was led through the castle. The proposed site of the medieval bridge is supported by the older road structure as it appears on maps from the 17th and 18th centuries.

Noter

¹ DD 2:9 nr 273.

² Estmar 1998.

³ Gustafson 1885.

⁴ Salvén 1939.

⁵ DD 2:6 nr 280.

⁶ Haverling 1996, s 33, 39.

⁷ Hødnebø och Magerøy 1979, s 277.

⁸ Handlingar rörande Skandinaviens historia 1825, s 282.

⁹ Ljung 1950, s 53.

- ¹⁰ Landshövdingeberättelserna från Hallands län, s 106.
- ¹¹ Faurås härads dombok.
- ¹² Skrivelse till Landskansliet från Falkenbergs magi-
strat den 24 mars 1721.
- ¹³ KB, s 301. Dahlbom 2010, s 86.
- ¹⁴ Bergstrand 2003
- ¹⁵ Ödman 1996, s 22.
- ¹⁶ Rosén 2003, s 73f.
- ¹⁷ DD 2:6 nr 280.
- ¹⁸ Skoglund 1995, s 10.
- ¹⁹ Bengtsson 1954, s 779; Skoglund 1995, s 10f.
- ²⁰ Tilly och Lundborg 1993, s 13.
- ²¹ Huitfeldt 1650, s 405.
- ²² DD 2:11 nr 326.
- ²³ Jansson 1994, s 77.
- ²⁴ DD 2:4 nr 325.
- ²⁵ Andrén 1983, s 39.
- ²⁶ Annerstedt 1985, s 73.
- ²⁷ Bolin 1929.
- ²⁸ Eriksson m fl 2007, s 91.
- ²⁹ Bexell 1923 II, s 349.
- ³⁰ Eriksson m fl 2007, s 35.
- ³¹ SHM 7764.
- ³² Sundné 2002, s 30.
- ³³ Eriksson m fl 2007, s 105.
- ³⁴ Huitfeldt 1650, s 493.
- ³⁵ SHM 7764.
- ³⁶ Lovén 1996, s 208.
- ³⁷ Eriksson m fl 2007, s 92.
- ³⁸ Gustafson 1885, s 199.
- ³⁹ Ljung 1950, s 94, v Möller 1874, s 105.
- ⁴⁰ DD 2:6 nr 280.
- ⁴¹ Bengtsson 1954, s 781; Estmar, opubl.
- ⁴² Richardson 1752, s 79.
- ⁴³ af Ugglas brev till riksantikvarien den 9 nov 1925;
Bruzewitz 1953, s 7.
- ⁴⁴ Skoglund 1995
- ⁴⁵ Gustafson 1885.
- ⁴⁶ Påsse 2004, s 37.
- ⁴⁷ af Ugglas brev till riksantikvarien den 9 nov 1925.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Protokoll från drätselkammaren i Falkenberg den 21
mars 1921.
- ⁵⁰ Skoglund 1995, s 7f
- ⁵¹ Salvén 1939.
- ⁵² Gustafson 1885, s 196.
- ⁵³ Ibid, s 198.
- ⁵⁴ Huitfeldt 1650, s 492.
- ⁵⁵ Skoglund 1995, s 7.
- ⁵⁶ Richardson 1987, s 79.
- ⁵⁷ Ljung 1954, s 124; Redin 1983, s 12.
- ⁵⁸ Bexell 1923 del II, s 35.
- ⁵⁹ Ebhardt 1998, I, s 58, 100, 106, 122 samt III, s 419
och 615.
- ⁶⁰ Juhlin Alftberg 2006, s 16f; 2010, s 6ff.

Referenser

Tryckta källor

- Andrén, A., 1983. Städer och kungamakt – en studie i
Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia. Tids-
skrift för historisk forskning*, band 49:1.
- Annerstedt, L., 1985. Hertings gård. Annerstedt, L.
(red.) *Sällskapet Kulturfrämjandet. Jubileumsskrift.
Med bidrag till Falkenbergs historia*. Falkenberg.
- Bergstrand, T., 2003. *Dendrokronologiska dateringar
från stenkistor till brolämningar vid Loholmens
borguin*. Uddevalla.
- Bengtsson, B., 1954. Hallands fästningar. *Hallands His-
toria. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*.
Halmstad.
- Bexell, S. P., 1923 (nytryck). *Hallands historia och be-
skrivning*. Halmstad.
- Bolin, S., 1929. Hallandslistan i kung Valdemars jorde-
bok. En kritisk studie. *Scandia. Tidskrift för historisk
forskning*. Band I. 1929.
- Brusewitz, G., 1953 (nytryck). *Anteckningar under vis-
telsen i Falkenberg sommaren 1864*. Halmstad.
- Dahlbom, M., 2010. En skans i Falkenberg? *Hallands-
bygd* 2010–2011.
- Diplomatarium Danicum*. Utg. av Det danske Sprog- og
Litteraturselskab. Köpenhamn 1938–.
- Ebhardt, B., 1998 (nytryck). *Der Wehrbau Europas im
Mittelalter*. Band I–III. Würzburg.
- Eriksson, T., Drake, K. och Carelli, P., 2007. *Kärnan
och borgen. Helsingborgs slotts medeltida byggnads-
historia*. Lund.
- Estmar, C., 1998. *Borgen Falkenberg i källskrifterna.
Sammanställning av data 1288–1434*. Falkenberg.
- Gustafson, G., 1885. Falkenbergs Hus. *Kongl. Vitterhets
Historie och Antiquitets Akademien Månadsblad* okt,
nov och dec 1885.
- Handlingar rörande Skandinaviens historia. Del 12.*
1825. Utgivna af Kongl. Samfundet för utgivande af
handskrifter rörande Skandinaviens historia. Stock-
holm.
- Haverling, S., 1996. *Kungsvägen genom Halland*. Göte-
borg.
- Huitfeldt, A., 1650. *Danmarkis Rigis Krønike*. Köpen-
hamn.
- Hødnebo, F. och Magerøy, H. (red. och översättare),
1979. *Norges kongesagaer av Sturla Þórðarson*.
Oslo.
- Jansson, S.-B. (red.), 1994. *Engelbrektskrönikan*. Falun.
- Juhlin Alftberg, J., 2006. Ärkebiskopsborgen i Åhus –
en byggnadsantikvarisk diskussion. *Skrifter utgivna
av S:a Annas Gille i Åhus*. Åhus.
- Juhlin Alftberg, J., 2010. Ärkebiskopsborgen i Åhus –
utgrävningarna 2007–2009. *Skrifter utgivna av S:a
Annas Gille i Åhus*. Åhus.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1609-1615, band 13. 1916. Laursen, L. (red), Köpenhamn.

Landshövdingeberättelser från Hallands län 1705-1818. 1998. Halmstad

Ljung, A., 1954. *Ur Falkenbergs historia*, Halmstad.

Ljung, A., 1950. *Ur Falkenbergs historia. II delen jämte en undersökning angående stadens ålder*. Falkenberg.

Lovén, C., 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm.

von Möller, P., 1874. *Bidrag till Hallands historia. I. Norra Hallands Furstur och Höfdingar intill år 1645. Hallands Kloster*. Lund.

Olaus Magnus 1555. *Historia de gentibus septentrionalibus*. Rom

Pässe, T., 2004. Geologisk beskrivning av Falkenbergsområdet. Carlie, L. (red.) *Landskap i förändring. Hållplatser i det förgångna*. Vol 6. Halmstad.

Redin, L., 1983. *Medeltidsstaden 43 Falkenberg*. Stockholm.

Richardson, J., 1752, nytryck 1987. *Hallandia antiqua & hodierna, del I och II*. Uddevalla.

Rosén, C., 2004. *Stadsbor och bönder: materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Lund.

Skoglund, P., 1995. Borgen i Falkenberg. *Varbergs Museums Årsbok* 1995.

Salvén, E., 1939. Falkenbergshus. Från utgrävningen 1937-38. *Vår Bygd årsskrift* 1939.

Sundnér, B., 2002. *Byggnadsdokumentation av Kärnan en metodundersökning: rapport av ett samarbetsprojekt*. Lund.

Tilly, A och Lundberg, L., 1995. Lagaholms slottsruin. Restaurering. *Rapport från Stiftelsen Hallands läns-museer*. Halmstad

Ödman, A., 1996. Öresundsområdet som medeltida krigsskådeplats. Engström, J. och Frantzen, O. L., *Öresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Dansk-Svensk symposium 3-7 juni 1996*. Lund.

Otryckta källor

Rigsarkivet, Köpenhamn:

Varbergs lens arkiv, Faurås härads dombok 1629-1631.

Landsarkivet, Lund:

Hallands landskansli. Skrivelser från magistraten i Falkenberg 1721-1738.

Statens historiska museer, Stockholm:

SHM 7764, Huvudkatalog med bilagor.

Falkenbergs kommunarkiv:

Drätselkammaren protokoll

Stadsplan för Falkenbergs stad. Kommunaltekniska byrån. 1919.

Estmars forskningsarkiv. Opublicerat material.

Falkenbergs borgen. Väg- och planteringsarbeten 1923-25.

C. af Ugglas korrespondens.

Falkenbergs museums kartarkiv:

Karta över Falkenberg troligen upprättad i mitten av 1600-talet.

Wiichman, P., 1730. Geometrisk Charta öfver Falkenbergs Västra gärde.

Kanter, J., 1751. Geometrisk Charta På En Del Af Falchenbergs Ström.

Söderling, J., 1754. Geometrisk Charta öfver Falckenbergs Stads Tomter och Huseställen.

Liunggren, G., 1855. Karta öfver staden Falkenberg med dertill lydande egor.

Marin, G., 1768. Geometrisk Charta öfver Flygsandsmarken emellan Skrea och Falkenberg i Skrea socken Årstad härad och Halland.

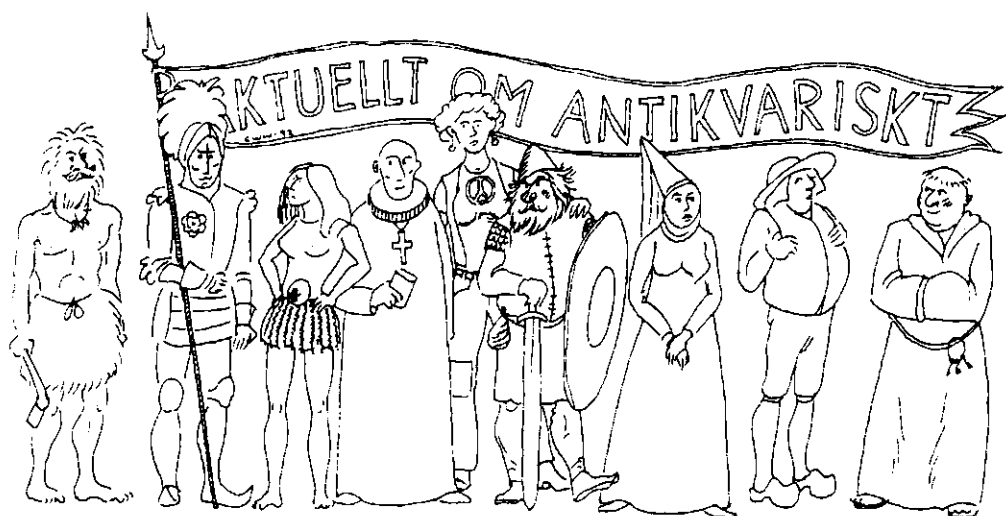
Beckeman, L. J., 1781. Charta öfver Tegelbruket vid Falkenberg uti Halland.

Förkortningar

DD Diplomatarium Danicum.

KB Kancelliets brevbøger.

SMH Historiska museets inventarienummer.

Helsingborgs historia Del VIII: 1

Landsbygden

Helsingborgs stadshistorik, som ges ut av en särskild historikerkommitté, på uppdrag av kommunfullmäktige i Helsingborg, är en av Sveriges mest omfattande. Sedan 1925 har stadens historia skildrats i sju delar, bestående av 15 volymer. År 2010 kom del VIII:1 ut med Anna Christina Ulfspärre som huvudredaktör. Denna del skiljer sig från de övriga banden genom att det här är landsbygdens historia som skildras. Genom kommunreformen 1971 kom landsbygdskommunerna Mörrarp, Vallåkra, Ödåkra och Kattarp att knytas till Helsingborg, och det är dessa kommuner, samt Raus församling, som inkorporerades i staden redan 1918, som behandlas. Även om många enskilda orter har fått sin historia tecknad i andra sammanhang är detta den första sammanhängande framställningen om området. Många av artiklarna bygger på helt nya forskningsrön och fyller därför en lucka i kunskapsläget. Boken som är på 384 sidor, är rikt illustrerad med bilder i både färg och svartvitt, och med en stor mängd kartor som visar hur landskapet förändrats.

I den inledande artikeln ger etnologen *Lars Erik Jönson* en övergripande skildring av de naturgeografiska förutsättningarna för mänsklig aktivitet i området, men också om hur mänskliga handlingar gett avtryck i landskapet, och här syftar författaren framför allt på enskiftet under 1800-talet. Även utvecklingen under 1900-talet, då stationssamhällena alltmer övertagit kyrkbyarnas roll som centra i landsbygden, skildras. Artikeln handlar också om hur staden och landsbygden påverkat varandra. Medan den industriella utvecklingen i staden på många sätt var en förutsättning för landsbygdens omvandling byggde staden Helsingborgs expansion på 1800-talet till stor del på den ökade spannmålshandel som utvecklingen inom jordbruket medförde. Detta förhållande är för övrigt något som lyser igenom i samtliga artiklar.

I del 1 av Helsingborgs historia, som gavs ut 1925, behandlas även landsbygdens förhistoria. I inledningen till sin artikel ger arkeologen *Christina Jennbert* en förklaring till varför det nu, åttio år senare, finns anledning att skriva om denna historia. Fler arkeologiska utgrävningar har skett i området, ny teknik för att analysera fynden har utveck-

lats, och sättet att tolka de arkeologiska fynden, genom att försöka sätta in dem i både ett funktionellt och symboliskt sammanhang gör att det idag finns en större kunskap om förhistorien än tidigare. Jennberts artikel, som är kronologiskt upplagd, tar avstamp vid istidens tillbakadragande för ca 14 000 år sedan och avslutas vid vikingatiden, ca 1000 e Kr. Varje period; äldre och yngre stenålder, brons- och järnålder samt vikingatid, har tilldelats egna avsnitt där de rikt illustrerade fynden sätts in i ett europeiskt kulturellt sammanhang, för att bland annat belysa varför odling infördes och hur de första husen uppfördes. För de fyra första perioderna finns också tydliga kartor där fyndplatser och gravar utmärkt. De arkeologiska utgrävningarna visar bland annat hur bebyggelsen, som under järnåldern koncentrerats kring Rååns dalgång och även vid Filborna, under vikingatiden kom att förflyttas till landborgen.

Medeltidsarkeologen *Peter Carelli* tar i sin artikel tidsmässigt vid där Christina Jennberts slutade. Artikelnen behandlar framförallt bebyggelseutvecklingen under det danska rikets, kristendomens och socknarnas konsolidering. Från denna tid är källorna rikligare och mer varierade. Många byggnader finns kvar än idag, ortnamnsbeläggen, som även finns från järnåldern, ökar i mängd från denna tid, och kan ge mycket information om när platserna bebyggdes. Från medeltiden finns också skriftliga källor, om dock fragmentariska, som hjälp att tolka utvecklingen. Stort utrymme med rikliga bildillustrationer ges åt godsens och kyrkornas tillkomst och utveckling. Men även tidigare, nu försvunna bebyggelser, diskuteras. Bland annat får vi veta att de första korsvirkeshusen troligen inte uppfördes på grund av virkesbrist, utan för att markera status och välstånd. Författaren konstaterar också att bebyggelseutvecklingen i Helsingborgstrakten var mycket senare än i sydvästra Skåne och att området ända fram

till 1400-talet inte var så väl integrerat med övriga Skåne, denna integrering skedde först på 1500-talet.

Historikern *Stefan Persson* skriver om förhållandet mellan överhet och lokalsamhälle under tidigmodern tid. Detta var adelns storhetstid, en tid då det rådde stora politiska motsättningar i Danmark, och krig och rivalitet mellan Sverige och Danmark, en rivalitet som till slut kom att innebära Skånes övergång till Sverige. Efter en sammanfattning av den politiska historien under det danska styret och en presentation över samhällets administrativa uppbyggnad under perioden, belyses utvecklingen inom jordbruket med avseende på jordinnehav och antal bönder. Detta sker med utgångspunkt från uppbördsböcker för skatter och tionden. Författaren fortsätter den politiska historien med en kort skildring av de olika krigen vid senare delen av 1600-talet och visar att krig och ockupation drabbade bönderna i Helsingborgstrakten särskilt hårt, samt att övergången till Sverige blev en svår lojalitetsfråga för en del präster. Samtidigt visar han att dessa aktörer inte var passiva offer, utan ständigt uppvaktade överheten med klagomål och motkrav.

Kulturgeografen *Henrik Svenssons* artikel tar sin utgångspunkt i den, enligt författaren, felaktiga mytbildningen om att skiftena inom jordbruket vid 1700- och 1800-talen skett på godsherrarnas initiativ mot böndernas vilja. Genom en undersökning av alla officiella skiftesförrättningar som skett på Helsingborgs landsbygd vill författaren visa hur det verkligen förhöll sig. Storskiftet, som genomfördes från 1757 och framåt fick bara betydelse i de södra delarna av området, det var enskifte, mellan 1803 och 1826, och laga skifte, mellan 1827–1902 som var dominerande i landsbygdens omvandling. En omvandling vars förlopp går att följa med hjälp av de tydliga kartorna. Undersökningen visar att

godsägarna i området hade en avvaktande hållning gentemot skiftena, bönderna var i stort sett positiva, men de som många gånger drev på utvecklingen var andra jordägande samhällsgrupper, exempelvis präster.

Historikern *Solveig Fagerlund* skriver i sin artikel om rättsväsendet utveckling i Luggude härad från de sista åren av danskt rättssystem vid 1660-talet fram till 1800-talets slut. Författarens syfte är att med hjälp av rättsprotokoll visa hur man i häradsrätten löste konflikter som uppstod i lokalsamhället, men också att genom rikliga exempel ur protokollet levandegöra detta vardagsliv. Artikeln är både tematiskt och kronologiskt upplagd, med huvudavsnitt om dels ekonomiska tvis-

ter, såsom mellan jordägare och arrendatorer, mellan och inom byar, och inom familjer, dels brott, såsom utomäktenskaplig sexualitet och våld. Inom de olika teman tas exempel upp som visar hur rättsystem och synen på brott förändrats över tid.

I del nr VII: 2, som beräknas komma ut 2011 sätts fokus framför allt på perioden från mitten av 1800-talet och fram till kommunsammanslagningen 1971. I denna del behandlas bland annat handel och hantverk, politik och förvaltning, folkrörelser och social myndighetsutövning på landsbygden, några levnadsberättelser, samt skildringar av några enskilda samhällens utveckling.

Solveig Fagerlund
fil.dr

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornknäskap och beskriening (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2011, 200 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Sten Skansjö, Lund, ordf., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., bitr. länsarkivarie Bengt Danielson, Lund, skattnästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, professor Lars Berggren, Lund, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, länsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, arkivarie Petra Nyberg, Lund, kulturmiljödirektör Mats Riddersporre, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, fil.dr Bengt Söderberg, Lund, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

PABLO WIKING-FARIA

Modern forskning daterar Bockstensmannen till 1300-talets mitt

I

CAROLINE RANBY

Väsby kyrka och patronatsskapets betydelse för byggnadshistorien

4

PETER SKOGLUND OCH MATS DAHLBOM

'It stort Torn oc Huse omkring' – nya perspektiv på riksborgen Falkenberg

19

Aktuellt om antikvariskt

Helsingborgs historia Del VIII: I

37

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.